

17169

9(47.925)

S-44

1345

9(47.925)

S-44 ՅԱԿՈԲ ՏԷՐ-ՅԱԿՈԲԵԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԵՐՋԻՆ ԱՂԵՏԸ

ՔԵՄԱԼԱԿԱՆ ԱՐՇԱԻԱՆՔԸ, ԿԱՐՍԻ ԵՒ ԱԼԷՔՍԱՆԴՐԱՓՈԼԻ
ԱՆԿՈՒՄՆԵՐԸ, ՀԱՅ ԲԱՆԱԿԻՆ ՔԱՅՔԱՑՈՒՄԸ,
ՅԱՐՁԱԿՄԱՆ ԵՒ ՔԱՅՔԱՑՄԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ
ՊԱՆՇԷՎԻՔԵԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ, ԳԻՐԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԳՐԸ
ԵՒ ԲԱԶՄԱԹԻՐ ՊԱՏԻՐՆԵՐԸ)

ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՑ՝ ՄԻՐԱԹԻՂ, ՏԷՐ-ՍԱՀԱԿԵԱՆ

17169

Signature. W. S. P. ՍԱՀԱԿԵԱՆ
1921

ՆԱԽԱՄՈՒՏ

Հայաստանի վերջին աղէտը այնպիսի վէրք մըն է որ երկար ատեն պիտի կոտտայ, եւ պիտի ըզբտէ մեր սիրտերը, վասն զի, մեր ամէնէն ուժեղ ակնկալութեանց մէկ բուպէին, մեր սիրելի նորաստեղծ հայրենիքը ոտնակոխ եղաւ թշնամիէն, զոր կարելի էր միանգամ ընդ միշտ փրճացնել, եթէ սակայն դաւաճանութիւնը չաճապարէր զինակցիլ Քեաւ զիմ Բարապէքիւրի բանակներուն:

Հայաստանի դէմ թրքական արշաւն ու երիտասարդ հանրապետութեան քայքայումը ահաւոր դէպք մըն է որուն բոլոր մանրամասնութիւնները անձկութեամբ կը փնտռուին ժողովուրդէն: Ճիշդ այս պատճառով է որ անհրաժեշտ զը համարենք ներկայ աշխատութեամբ ամփոփել եւ համադրօրէն զօղել իրարու դէպքերն ու փաստերը:

Այս գործը որ անշուշտ անթերի չի կրնար ըլլալ, աճնատած ենք կարելի չախով լիակատար ընելու, եւ այս պատճառաւ օգտուած ենք ո՛չ միայն Հայաստանի ու Թիֆլիսի թերթերէն, այլ խորհրդարանական վիճաքանութեանց ամփոփումներէն, դիւանագիտական գաղանի թուրքերու հրապարարումէն, միլլիական հրատարակութիւններէ եւ վերջին Լուրի յատկապէս Հայաստան դրած եւ վերջին աղէտին ակնմատես եղող թղթակցին՝ Պ. Յ. Մուրատի ինչպէս նաեւ ուրիշ իրազեկ անձնաւորութիւններու անձնապէս մեզի տրամադրած ծանօթութիւններէն:

Պիտի զգուշանանք բայարձալ վճիւններ արձակելէ, ալ պիտի ջանանք իրողութիւնները մասամբ վերլուծելով, աւարկայօրէն ներկայացնել եւ եզրակացութիւնները թողուլ որ ընթերցողը հանէ:

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

ԱՂԵՏԵՆ ԱՌԱՋ

— I ԹՈՒՐԲԵՐԸ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԱՂԱՓԱՐԸ

Հինէն ի վեր Թուրքերուն համար ամէնէն ստելի բանը եղած է Հայաստանի մը գաղափարը: Անոնք ամէն բանի կը հաւանին, ամէնուն թողատու կը գտնուին, բայց երբ կարգը հայերու և Հայաստանի դայ, անսովոր մոլեգնութեամբ մը կը փրփրին: Անոնք կը հաւանին ամբողջ Բուսէլիի կուրուստին, կը վարժուին Իզմիրի անջատման և Փոքր Ասիոյ օտար գրաւումներուն, բայց ակռաներով իսկ կը կուռնին երբ կարգը թիզ մը հող տալու դայ Հայաստանին:

Այս պատճառով իսկ Հայկական ամէն շարժում, նոյնիսկ գաղափարականը, խեղդուած է արիւնի ծովի մը մէջ: Ապա ինչ Զամրուի սրած ջարդի քաղաքականութիւնը սահմակցուցի: Կատարելութեան հասցուցին անոր քաղաքականութեան հարազատները որ կը կոչուին «Երիտասարդ Թուրք»:

Հին կամ նոր Թուրքիա՝ մէկ քաղաքականութիւն ունի Հայոց հանդէպ, — բնաջնջել՝ խափանելու համար անոր իրաւապահանջումը: Այս դժոխային մտահոգութեամբ էր որ համաշխարհիկ պատերազմին առիթը շահագործելով, Թուրքերը ուղեցին արմատապէս լուծել հարցը, աւերելով ու ամալացնելով Արեւելեան Նահանգները, և այն ամէն համայնքները որ հայ էին:

Ինչու այս մոլեգն անհաշտութիւնը:

Նա կը կարծեմ երկու պատճառով.

Նախ՝ որովհետեւ կազմուելիք Հայաստանը այն պատուարն է որ իրարմէ պիտի անջատէր Թուրքիան՝ իր ծնուցիչ մայր-երկրէն՝ Թուրանէն, առ որ կը ձգտին անոնց ամբողջ խախտները: Հայութիւնը փուշ մըն էր համաթրքութեան կողմէ միտուած:

Երկրորդ, որովհետեւ Հայերը երկրին ամէնէն անպաշտպան ու—ցրուած ըլլալուն—տեղաւոր տարրն ըլլալով. հայոց կոտորածները անպատիժ սրախաղութիւններ դարձած են հինուոց ի վեր, և որովհետեւ Հայոց «պաշտպան» տէրութիւնները միշտ լքած են մեզ՝ սեփական շահերու ստացումով, Թուրքերուն համար անմարսելի է հայկական խլրտումը, այն բնազդական զայրոյթով զոր կը զգան արեւելեան իշխանները՝ սերնդական ստրկուհիի մը բմրոսութեան առջեւ:

Այս հոգեբանութեամբ էր որ պարտութեան և զինագուրի կնքումին վաղորդային իսկ Թուրքերը, պաշտօնական թէ անպաշտօն ամէն միջոցներով ոգորեցան Հայաստանի կազմութեան դէմ, և Հաշտութեան Վեհաժողովին ներկայացուցած իրենց նշանաւոր յիշատակագիրներուն մէջ բարեհաճեցան հաւանիլ միայն սահմանի պարզ սրբազրութեան մը:

Նա որպէս զի ժողովրդային հանգամանք մը տրուի Թուրքիոյ բաժանման դէմ եղած բողոքին, կազմուեցան Բուսէլիի և Անասորի իրաւունքներու պաշտպան միութիւնները որոնք սկսան բողոքել նաեւ Հայաստանի մը կազմութեան դէմ, պնդելով որ այդ հոգեբուն մէջ Հայ չկայ, այլ միայն իսլամներ:

1919 Յուլիս 23ին Էրզրումի մէջ համաժողով մը կազմեցին պատմական հայկական Նահանգներու իսլամ կազմակերպութիւնները և Էրզրումի այս համաժողովն էր որ եղաւ կորիզը միլիթի շարժման որ նոյն Սեպտեմբերին Սեբաստիա գումարուած համաժողովին որոշմամբ յանգեցաւ Բեմալական կառավարութեան հաստատման: Այս համաժողովները քուէարկեցին օսմանեան երկրին անանկմիտութիւնը և 1919 Հոկտեմբերին Մուսթաֆա Քէմալ յիշատակազիր մը յանձնելով Ամերիկացի զօրավար Հարպօրտի կ'ըսէր թէ «Օսմ. հայրենիք կը համարուի կայսրութեան այն բոլոր երկրամասերը որոնք Բ. Դրան և Դաշնակիցներու միջեւ 918 Հոկտ. 30ին կնքուած զինադադարի պահուն կը գտնուէին քրիստոնէական տարածքներ»:

Այսպէս, Թուրքերը կը հաւանէին կորուստին միայն այն տեղերուն զոր թշնամին սուրով գրաւած էր, իսկ մերժելով

Իզմիրի, Թրակիոյ, Կիլիկիոյ և Հայաստանի մասին ըլլալիք ու և է անջատողական կարգադրութիւն, կը սպառնային ցմբջ կոռւիլ ալդպիսի ձեռնարկներու դէմ:

Այսպէս ուրեմն, ինչպէս Ապտիւլ Համիտ և Իթթիհատ, պարտեալ Թուրքիան ալ իր մահամերձիկ տագնապններուն մէջ կը վճռէր չտալ Հայաստանը: Անատոլուի կառավարութեան կազմութեան նպատակներէն մին էր նաև սաղմնուող Հայաստանը վիժեցնել և պայթեցնել:

2—ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԷՄ ՅԱՐՁԱԿՄԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ

Թուրքերը յուսահատած արեւմուտքէն, քնականաբար ուղեցին իրենց քայքայուած քաղաքականութիւնը զօրացնել և օրհրդային Ռուսիոյ մերձենալով:

Երբ Պաշէվիքներու միանային՝ իրենց ճակատագիրը կապած կ'ըլլային մեծ ազգի մը որ կրնար հաշուեյարդարի պահուն նպատեղ իրենց: Ասիկա կրկնութիւնն էր 914ի «Իմաստութեան» սրով Իթթիհատ երկրին ճակատագիրը կապեց Դերմանիոյ բաղդին: Իսկ Մոսկուա ալ կրնար օգտուիլ թրքական այս ինքնամատոյց մեծարանքէն, սպառնալիք մը աւելի խրելու համար «քարթիթալիստ» Եւրոպայի կողմէ:

Բայց Բէմալի ձեռքը Լէնինի ձեռքին զօղելու համար հարկ էր վերցնել Հայաստանը: Այս պատճառաւ Անատոլուի կառավարութիւնը 920ի սկիզբը սկսած էր գործնապէս զբաղիլ Հայաստանի արշաւանքին ծրագրով: Ասիկա կը փայփայէր նաև «երեք դաւառ»ներուն Թուրքիոյ կցումին իրենց երազը որ 918ին իրականացած էր պահ մը:

920 Ապրիլ 20ին էր որ Էրզրումի մէջ Քարապէքի զաչինք մը կը կնքէր Ազրպէճանի հետ, փոխադարձ օգնութեան հիմին վրայ: Թուրքիա յանձն կ'առնէր զինուորական միջամտութիւն այն պարագային երբ Հայաստան յարձակէր Ազրպէճանի վրայ, իսկ Ազրպէճան նոյնը պիտի ընէր երբ

Թուրքիոյ արեւելեան նահանգները տրուէին կամ կցուէին Հայաստանի:

Մայիսին Էնկիւրիի պատուիրակները Մոսկուա կ'երթային համաձայնութիւն մը կնքելու համար:

Այս պահուն, հայկական ճակատի հրամատար Քեազիմ Քաթա Պէքի փաշա արդէն իսկ կ'աւարտէր իր զինուորական պատրաստութիւնները և կը հեռագրէր Մուսթաֆա Բէմալի թէ, Հայաստանի մէջ տեղի ունեցող խաւաքական ջարդերը դադրեցնելու և հայկական բանակին դէպի Էրզրում արշաւը արգիլելու համար պէտք է անմիջապէս զբաւել Սարը Ղամիշը և Սողանլըի կիրճերը:

Այս յարձակման ծրագիրը քննուելով գործադրութիւնը յարմար գտնուեցաւ և Յունիս Յին հրաման տրուեցաւ Քաթապէքիի պատրաստուիլ յարձակողականի:

Նոյն միջոցին Մոսկուայէն վերադարձաւ Թուրք պատուիրակներէն մէկը, իրեն հետ բերելով Ռուս արտաքին գործոց քօմիսէր (նախարար) Չիչէրինի նամակները, ուղղուած Էնկիւրիի նախարարներուն և ազգ. ժողովին, որով կը յայտնուէր թէ Պարսկաստանի, Հայաստանի և Թուրքիոյ սահմաններուն հարցը ուստի կառավարութեան միջամտութեամբ և զիւսնադիտական միջոցներով կարգադրել կարելի ըլլալով, Ռուսիա չէր փափաքեր որ յարձակողականներով խնդիրը լուծուի:

Սակայն Թուրքերը այն առարկութեամբ թէ երեք դաւառներու (Կարս, Արտահան և Պաթում) մէջ թրքական արշաւը յարձակողական չի նշանակեր, վասն զի անոնք ըստ Պրէսթ Լիթմովսքի դաշնագրին, ուր սովիթական Ռուսիա ալ ստորագրութիւն ունէր, Թուրքիոյ կը պատկանէին, հրամայեցին արագօրէն գործել Հայաստանի դէմ:

Քեմալականք այսպիսի անակնկալ և արագ շարժումով մը կ'ուզէին կատարուած իրողութեան մը առջև դնել Մոսկուան զոր զիւսնադիտական առարկութիւններով պիտի օրօրէին, մինչև որ Կարսը ձեռք ձգէին:

Եւ անգամ մը որ այս բանը յաջողէր, պիտի միանային Ազրպէճանի, ու անով՝ Միջին Ասիոյ Թուրքերուն, ու

Վերին կարգը, ոտի վրայ, նստած աջ

1. Գևորգյան Ծանաթարանի (Երևանի հրամանատար) 2. Գլխավոր Եսկարտան (Սարգսյանի ձեռքի վրայ), 3. Սարգսյանի գեղարվեստի (Կարսի մեջ գերի ինքն), 4. Գևորգյան Ծանաթարանի (Կարսի մեջ գերի ինքն), 5. Գ. Առեկան, 6. Տեղակալ Սեփյանյան (Պարսիսի հիստորիկ ֆաբրիկ), 7. Գևորգյան Լազարյան (Ա. հեծելազորաց գունդի մեջ) :

Ներքին կարգը նստած, նստած աջ

1. Գր. 2. Զոր. Սիմոնյան (Պատրիարքական նախարարի օգնական), 3. Փոխ-գեղարվեստ (Տեր-Օհանյան) (Զանգեզուրի կոնստրուկտորի պես), 4. Զոր. Նախարարի (Էնդի, հրամանատար), 5. Զոր. Բիրյանյան (Կարսի հրամանատար գերի), 6. Գևորգյան Զափնյան (Բուսիս կը գրեն նախ աջ) :

Վերին կարգը, պառկած, նստած աջ

1. Սարգսյան (?), հերոսաբար մեռած, 2. գեղ. Առեկան Ծանաթարան (Զանգեզուրի եւ Զանգեզուրի հերոս)

Այս լուսանկարը կը ներկայացնէ Հայաստանի զինուորական միավորներ, կազմուած 1917ին

քով, պիտի կրնային ի հարկին խիտ ուժ մը կազմել պաշէ-
վիքութեան դէմ, և անոր հետ համաձայնել աւելի նպաս-
տաւոր պայմաններով:

Բայց հիւսիսի արջը չէր քնանար...:

3—ԱՌԱՋԻՆ ՅԱՐՁԱԿՈՒՄԸ ԵՒ ՌՈՒՍ. ՄԵՋԱՄՏՈՒԹԻՒՆԸ

1920 Յունիս 18ին էր որ Թուրքերը գործողութեանց սկսան Օլթիի շրջանին մէջ: Սակայն Հայաստան որ տեղեակ էր խմբմանց, հակայարձակութի հրաման տուաւ իր զօրքին: Հայ զօրքը ուժգին թափով յարձակեցաւ և Օլթիի շրջանը մաքրեց Քարապէքիի զօրքերէն:

Յունիս 24ին Էնկիւրիի կառավարութեան կողմէ Պէքիի Սամի կ'առաջարկէ Հայաստանի կառավարութեան դադրեցը-
նել հայկական զօրքերու աշխարհ Օլթիի մարզին մէջ, իբր
թէ այդ մարզը թրքական հող եղած ըլլար...

Սովիէթական Ռուսիա տեսնելով որ թուրք բանակը, հակառակ Զիլէրիի բաղձանքին, բռնի գործողութեանց ձեռ-
նարկած է, և նկատի առնելով որ թրքական կանխահառ
ծաւալում մը կրնար իր հաշիւները խանգարել, աւելի լրջու-
թեամբ վերաբերուեցաւ: Յատկապէս զրկուած սովիէթական
պատուիրակ մը էրզրումի մէջ տեսակցեցաւ թուրք պատ-
ուիրակութեան հետ և պահանջեց վճարապէս դադրեցնել Հա-
յաստանի դէմ արշաւանքը:

Թուրքերը, ստիպուած, կասեցուցին իրենց շարժումը,
և Էնկիւրիի աղբ. ժողովը որոշեց Պէքիի Սամիի նախագա-
հութեամբ մարմին մը զրկել Մոսկուա, բանակցելու՝ Հա-
յաստանի վերաբերեալ խնդիրներու և Դաշնակիցներու դէմ
միասնական գործունէութեան ծրագիր մը գծելու համար:

Պատուիրակութեան մեկնելէն առաջ Էնկիւրիի մեծ աղ-
բային ժողովին անունով Մուսթաֆա Բէմալ հետեւեալը
հեռագրեց Զիլէրիին.—

«Մենք հաճոյնով ծանօթացանք Ռուսաստանի Խորհրդային
հանրապետեան արտաքին գործոց ժողովրդական ֆոլիսիի
1920 յունիսի 3ին Թուրքիոյ ազգային մեծ ժողովի անունով
ուղղուած նամակի բովանդակութեան հետ: Ի պատասխան պա-
շիւ ունենք հաղորդել հետեւեալը.

1. Թուրքիոյ վերաբերեալ գրութիւնները կը կազմեն հիմք
մեր անկեղծ ու շուրջ սկզբունքներուն: Մենք կը կռուիմք արեւ-
մրեան պետութիւններու հետ բացառապէս անոր համար, որ
անոնք խոչընդոտ կը հանդիսանան այդ սկզբունքներուն կիրառ-
ման:

Երբ որ կ'ապահովուի անկեղծ եւ գործնական հող, մենք
անբողոքեալ կը գործադրենք զայն կեանքի մեջ:

2. Մենք սիրայօժար կերպով կ'ընդունինք Ռուսաստանի
Խորհրդային հանրապետեան միջնորդութիւնը Հայաստանի եւ
Պարսկաստանի հետ սահմաններ որոշելու գործին մեջ եւ ան-
հրաժեշտ կը համարենք դիւանագիտական բանակցութիւններու
միջոցով լուծել այդ խնդիրը:

3. Մենք կը վստահանք հարեան անվիճելի Թուրքիայի հո-
ղանւաներու ժողովուրդին կոտորածի ենթակուելէն ուր արեւ-
մրեան եւրոպիայիսէներն իրենց յասուկ սխախտ, արհեստական
խլրակցութիւններ ու մեծատեսութիւններ են ստեղծած:

Այդ դրութիւնը վերցնելու համար մեզ անհրաժեշտ էր շու-
սափոյթ կերպով գրաւել այդ երեք շրջաններու (Կարսի, Պարու-
մի եւ Արսահանի) մէկ ֆակի կիները, բայց ձեր նամակի հետե-
ւանքով մենք յետաձգեցինք այդ գործողութիւնները:

Կը խնդրեմ դադրեցնել Հայերու յարձակումները մեր ժո-
ղովուրդի վրայ եւ շուտով ներկայացնել ձեր առաջարկը միջ-
նորդութեան համար:

4. Խորհրդային Ռուսաստան մեկնող մեր շիւսգոր ներկա-
յացուցիչները ձայնակ են եւ կ'ապաստեն էրզրում: Անոնք շիւ-
սգորում են հաստատելու փաղափար կայուն յարաբերութիւ-
ններ Խորհրդային հանրապետեան հետ: Մեր բարեկամական
կապը Խորհրդային հանրապետեան հետ ուշացել է մեր հա-
րեաններու կողմէ յարուցում դժուարութիւններու պատճա-
ռով:

ողով: Մենք շատ կը ցանկանայինք փութացնել այդ կապի հաստատումը, կը խնդրենք ըստ կարելոյն աջակցութիւն՝ Խորհրդային հանրապետութեան կողմէ:

Կը պատենք խորհրդային հանրապետութեան լիազօր անկախացուցիչներու գաղութին, միասիօնի անդամներով միասին:

4. Մենք չենք սահմանափակուիր մեր փրկութեան եւ անկախութեան պաշտպանութեանը, այլ խոչընդոտներ կը ստեղծենք արեւմտեան եւրոպայիսկներու դէմ, որոնք զի անոնք բոլորովն խաղաղ խաղաղիք չի դարձնել իրենց ձեռքը: Մենք հաստատած ենք որ աշխատող մենք կը ծառայենք հանաւան մարդկութեան: Մենք բաղդատու ենք այն յոյսով որ կարող ենք գործնական հետեւանքներ ապաստել միացեալ Ռուս եւ Թուրք ժողովուրդներու սերս բարեկամութեան:

Արտաքին գործոց Պ. Ժողովրդական ֆոլիսեր. ես բարդաւոր եմ հաղորդելու որ ինչպէս Թուրքիոյ ազգ. ժողովրդ, այնպէս ալ բոլոր ժողովուրդը ուրախութեամբ ընդունենք մեր քրտւ խոստումը որ է կապ հաստատել խորհրդային հանրապետութեան հետ:

Առանձնապէս մեծ նշանակութիւն սպոյլ ասոր, ազգ. ժողովրդն ու բոլոր ժողովուրդը իր անհուն բերկրակներ կը յայտնենք Ձեր՝ դեպի Թուրքիան սաժած հանակրակներն առթիւ՝ ներկայ պատերազմին մէջ:

Ազգային ժողովի նախագահ

ՄՈՒՍՏԱՅԱՒ ԲԵՄԱԼ

4 — ՄՈՍԿՈՒԱՅԻ ՇԵՏ ՀԱՄԱԶԱՅՆՈՒԹԻՒՆԸ

Հայաստանի դէմ արշաւանքին արգելուիլը բնականաբար անդործ չպիտի թողուր Էնկիւրիի կառավարութիւնը: Ընդհակառակը, անխկա փութացուց ուստեթուրք համաձայնութիւնը:

Արդէն մասնաւոր թուրք պատուիրակութիւն մը մեկնած էր Մոսկովա ուր Զիլէրին սիրալիք ընդունելութիւն մը ըրաւ

անոր, վասնզի այդպէսով պաշտպանութեան զաղափարը Միջերկրական փոխադրելու հաւաքութիւն կը ստեղծուէր: Թուրք նախկին կայսրութեան ազգայնական ժառանգորդը ուստեթեան նախկին կայսրութեան համայնավար ժառանգորդին հետ ձեռք ձեռքի պիտի տար՝ «հասարակաց թշնամի»ին՝ եւրոպական էմբլերիպիդմին դէմ: Ասոնք իրար զօրացնելով իրենց պայքարը զօրացուցած պիտի ըլլային: Թուրքիա՝ իր կոնակը պիտի ապահովէր, իսկ Ռուսիա կովկասը պաշտպանէր լաւագոյն զէնքը ձեռք պիտի առնէր: Երկու լաւ խաղաղացիներ էին անոնք, նոյն թելին վրայ խաղացող:

Մոսկովայի բանակցութեանց հետեւանքով հետեւեալ հիման վրայ համաձայնութիւն մը կնքուեցաւ խորհրդային Ռուսաստանի եւ ազգայնական Թուրքիոյ միջեւ. —

1. — Թուրքիա կը յայտարարուի անկախ:
2. — Թուրքիան անմիջեղի հողամասերը պիտի կցուին Թուրքիայ:
3. — Արաբիա եւ Սուրիա անկախ պետութիւն կը հրապարակուին:
4. — Թուրքիայասանը, Բիւրիսիսանը, Լազիսանը, Պարսիսի Երզանը եւ Թուրքիան իրենց ժողովուրդին հետով վրեժառուելիք հակառակորդին պիտի բողոքին. հանրապետեն պիտի կատարուի երբ բոլոր փախսականներն ու գաղթականները վերադառնան իրենց տները:
5. — Ազգային փոքրամասնութեանց պաշտպանութիւնը:
6. — Նեղուցներու հարցին լուծումը պիտի է բողոքի Սեւ Ծովի ափովը գտնուող պետութեանց:
7. — Օսմանեան սնտաւան հակակռիւն, Բաքիքիւլասիօններու, եւ սնտաւան ազդեցութեանց Երզնակներու ջրնջում:
8. — Հայաստանի եւ Պարսկաստանի հետ սահմանագծման առթիւ պիտի է հիմ ծառայեն ազգերու ինքնորոշման եւ մեծամասնութեան սկզբունքները: Խորհրդային Ռուսաստան պատահաւ եւ շահագրգռուած կողմերու հրաւերով, կատարել միջնորդի դերը, սահմանագծմանց առթիւ:

5 — ՀԱՅԵՐԸ ԻՆՉ Կ'ԸՆԷԻՆ ԱՅՍ ՊԱՀՈՒՆ

Դաշնակիցները կ'ուզէին որ Կովկաս պատնէշ մը ըլլայ պալչէվիքեան յորձանքին դէմ: Այս պատճառաւ քաղաքական պրատական քաջալերանքներ կ'ընծայէին անոնց, հակառակ անոր որ ռուսականութիւնը հզօր էր Վրաստանի, Հայաստանի և Ազրպէճանի մէջ ալ: Եւրոպայի համակրանքին ճրի հաւաստիքներէն մին եղաւ 920ի սկիզբները գոյապիս (de facto) ճանաչումը Կովկասեան երեք հանրապետութեանց: Ասով անոնք քայլ մը առաջ քաշուած կ'ըլլային դէպի միջազգային պաշտօնականացում:

Սակայն այս քայլն իր հակահարուածը ունեցաւ: Պալչիվիքները Եւրոպայի խօսքի գէնքերուն, դրական գէնքերով պատասխանեցին: Ճզմեցին Հիւսիսային Կովկասը, մօտան Տաղսիթան, և ճնշելով Ազրպէճանի վրայ, զայն պալչէվիքացուցին և ձեռք դրին Պազուի նաւթահորերուն, որոնց համար միջազգային մրցակցութիւն մը կար: Ապրիլին խորհրդային կ'ըլլար Իսլամ Ազրպէճան:

Այս հարուածին ցնցումները տարածուեցան նաեւ Վրաստան և Հայաստան, որոնք, մօտաւոր հակայական վտանգին ու Համաձայնական քաղաքականութեան հեռանկարին միջև տատանելով, չկրցան վճռական շարժումով մը այս կամ այն կողմը հակել: Պատճառը պարզ էր: Դաշնակիցները չէին կրնար զօրք դրկել Կովկասի լեռները բնիկ ժողովուրդին պաշտպանութեան համար, իսկ Ռուսները կը սպառնային կըլանել նորակազմ այդ փոքր պետութիւնները:

Վրաստանը իր քաղաքական ճարպիկութեան նոր պայտոց մըն ալ տուաւ անմիջապէս բանակցելով Մոսկուայի հետ և կնքուած պայմանագրով մը իր անկախութիւնն ապահովեց, կարենալով դոնէ բաւական ժամանակի համար հեռու պահել պալչէվիքեան վտանգը իր հողէն:

Երբ Ազրպէճան խոնարհած էր և Վրաստան՝ իրաւախօն, Հայաստան ալ ստիպուած էր շարժիլ քիչ մը այդ ուղղութեամբ: Զիչերինի հրաւերին վրայ Երեւանի կառավարու-

թեան կողմէ Խորհրդարանի նախագահ Պ. Լեւոն Շանթի գլխաւորութեամբ մարմին մը գնաց Մոսկուա և սկսան խօսակցութիւն մը որ չի վերջացաւ ամիսներով և հայ պատուիրակութիւնը վերադարձաւ ձեռնուռայն:

Հայաստան որ ընդհանուր պատերազմի սկիզբը ինքզինքը զոհարեւած էր Դաշնակիցներու կողքին կանգնելով, կը ջանար խտորէն հաւատարիմ մնալ Եւրոպական քաղաքականութեան, քանի որ Թրքահաստանը—Հայկական պահանջմանց առանցքը—գերազանցապէս ու միայն պիտի լուծուէր յաղթական Եւրոպայի կողմէ, որ ամէն նիւթական ու բարոյական քաջալի կը խոստանար Երիտասարդ Հայաստանին:

Մինչ այս մինչ այն, նոյն պահուն էր որ Լենկիլըրի և Մոսկուա կը համաձայնէին...

Թէ Հայաստանի կառավարութիւնը Թուրքերուն այս մերձեցումը գիտնալով հանդերձ—մերձեցում որուն նրպատակներէն մին Հայաստանի դէմ էր,—լինք էր որ աւելի անհաշտ եղաւ թէ Լէնինի կառավարութիւնը, այդ մեղի անյայտ կը մնայ: Միայն թէ, Հայկական կառավարութիւնը պատասխանատուութեան ծանրութեան մը տակ կ'իյնայ, եթէ իսկապէս կարելի էր Վրաստանի պէս գալչինք մը կնքել Պալչէվիքներուն հետ և չի կնքեց, անխմատ ու անհեռատեւ պնդութեամբ մը:

Պահ մը նոյնիսկ խնդիր ծագեցաւ Երեւանի և Մոսկուայի միջև այս առթիւ: Զիչերին որ դադրեցուցած էր Մոսկուայի բանակցութիւնները, պահանջած էր որ անոնք փոխադրուին Երեւան: Բայց հայկական դահլիճը մերժած էր անմիջապէս սկսիլ պալչէվիքեան պատուիրակի Լըկրանի հետ խօսակցութիւնը, մինչեւ որ Պ. Շանթի պատուիրակութիւնը դառնալով իրազեկ ընէր զինքը բանակցութեանց ընթացքին:

Այսուհանդերձ, պալչէվիքեան ալիքը որ Մայիս մէկին յանկարծ պայթած էր ուժգնութեամբ մասնաւորաբար Ալեքսանդրապոլի մէջ և խիստ զսպումի մը ենթարկուած էր, իր հետքերը կը պահէր Հայաստանի ամէն կողմը: Մասնաւորաբար արեւելեան սահմանին վրայ, խմորումները կը շարունակուէին սպառնական հանգամանքով մը:

6— ՀԱՅ - ՊԱԼՇԵՎԻՔ ԶԻՆԱԴԱԴԱՐԸ

Մինչ մէկ կողմէն Լըկրան Երեւանի մէջ կը ջանար Հայաստանը հզատակեցնել, միւս կողմէ քաղաքական այս ձեռնարկին ուժ կու տային խորհրդային զօրքերը, որ կը շարժէին դէպի հայկական սահմանները: Կոխը սկսած էր Հայոց և Ռուսաց միջեւ:

Իրերու արտառոց զուգադիպութեամբ մը, այն պահուն երբ Հայաստանի ներկայացուցիչը Սէվրի մէջ օգոստոս 10ին, հզօրներու հետ ամսուակից, կը ստորագրէր Հայաստանի միջազգային նախագործման վճարական մուրհակը, — Թրքական դաշնակիրը, — անդին նոյն օրն իսկ, Երեւանի մէջ, Լըկրանի և հազորակցութեան նախարար Արշակ Զամալեանի ու խնամատարութեան նախարար Արտաշէս Բարախանի միջեւ կը կնքուէր զինադադարի դաշինք մը, հետեւեալ պայմաններով.

Խորհրդային Ռուսաստան կ'ընդունի Հայաստանի կաւարեալ անկախութիւնն ու ինքնօրէնութիւնը:

Օգոստոս 10ը ժամը 12ին կը գաղթին ռազմական գործողութիւններ Խորհրդային Ռուսաստանի եւ Հայաստանի զօրքերուն միջեւ:

Ռազմական գործողութեանց դադարման հետ միասին կը դադրին նաեւ զինուորական զինքն ամեն տեսակի խմբաւորում, երկու կողմէն եւս, լնչպէս վիճելի նոյնպէս սահմանամերձ օջաններու մէջ:

Հայաստանի եւ Ագրսեանի միջեւ գոյութիւն ունեցող հողային վիճելի հարցերու խալալ լուծումը հիմք պիտի կազմէ, Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Խորհրդային Ռուսաստանի միջեւ կնիւնելիք հաշտութեան պայմանագրին:

Շանթախի եւ ձուլձալի երկաթուղիին շահագործման իրաւունքը վերապահուած է հայկական երկաթուղային վարչութեան:

Անվերջական Ռուսաստանը իր չեզոք (այսինքն ոչ բուրբ եւ ոչ սպիտակ) զօրքերու միջոցով ժամանակաւոր կերպով պիտի գրաւէ Նախիջեւանը, Զանգեզուրը եւ Ղարաբաղը: Այս

գրաւումը սակայն չպիտի կանխորոշէ այդ հողամասերու վերջնական բաղդը:

* *

Այս դաշնագրով սակայն չէին մարած հայեւորու թշնամութիւնները:

Պալշեվիք «չէզոք» զօրքերը մտնելով այդ հողամասերուն մէջ սկսան իրենց սովորական գնդակահարման, հաւածանքի և թալանի քաղաքականութիւնը: Անոնք նոյնիսկ զինուորագրեցին տեղացիները և զրկեցին հեռաւոր ճակատներ:

Ղափանի ժողովուրդը որ ինքզինքը կը կառավարէր իր ուժով, մերժած ըլլալով օտար միջամտութիւն, Պալշեվիքները զինուորական գործողութեանց սկսան անոր դէմ:

Զանգեզուրի մէջ Հայերը կոխի մտան ռուսական զօրքերու հետ:

Ագերի և Թուրք գործակալներն ու զօրքեր ալ գործի կը խառնուէին յաճախ Ռուսերու հետ, այնպէս որ, նոյն չէզոք գոտիներուն և չըջակայ հայկական հողամասերուն մէջ գժգոհութիւնը, խստութիւնը, բմրոստութիւնը մշտական խառնարանի մը պէս կ'եռեւեղէր սպանալից:

Հայերու և Ռուսերու յաւիտացող այս պայքարը ի նպաստ իրեն շահագործելու համար այնքան լաւազոյն առիթ մը կրնար անտես ընել էնկիւրիի աղուէսը, որուն դունջը քանի մը ամիս առաջ բաց մնացած ու պոչէն ետ քաշուած էր, երբ փորձուած էր մտնել հայկական այգին:

Ուստի, Անատոլուի կառավարութիւնը օրակարգի վրայ հանեց դարձեալ հայկական արշաւանքը:

7—ԴԻՍՈՒՄ ՀԱՅԵՐՈՒ ՇԵՏ ՀԱՄԱԶԱՅՆԵԼՈՒ ՀԱՍԱՐ

Թուրքերը միլի շարժումը ստեղծած էին անգործութեան մատնելու համար լաղթական Եւրոպայի պարտադրելիք հաշուութեան դաշինքը: Եւ որովհետեւ ինչ որ ղէնքով կարելի է ձեռք բերել, նախապատիւ է միշտ զիւանադիտութեամբ շահիլ, անոնք ճշդողական մասնակի միջոցներով և Մոսկուայի հետ իրենց համաձայնութիւնով, կը յուսային մեղմացել Հայոց մոլեռանդ համաձայնաւորութիւնը:

Ուստի, մէկ կողմէ կրք Պալշէվիքներն ու Ազէրիները արեւելքէն կը ճնշէին Հայաստանը, ինքը, Քէմալի կառավարութիւնը շարունակելով հանդերձ հայկական սահմանին մէջ Թուրքերն ու Քիւրտերը գրգռելու և ղինելու իր քաղաքականութիւնը, կը ջանար զիւանադիտութեամբ ալ գործել:

Իր նպատակն էր Հայաստանը շահիլ եթէ կարելի է առանց արխանհեղութեան և նոյն իսկ յանձնառու էր իր յաւակնութիւններէն ղիջումներ ընել, որպէս զի Հայաստանը քաջնուի Դաշակիցիներէն և եթէ բարեկամ ալ չլլայ, գէթ բարեացակամ և վատահելի չէզոք մը դառնայ:

Այս պատճառաւ որ մը Երեւան հասած էին երկու Թուրք պատուիրակներ, որոնցմէ մին կը խօսէր յանուն Պոլսի և միւսը յանուն Էնկիւրիի:

Անոնք ըսին հայկական կառավարութեան.

— Ձեզի հետ համաձայնելու համար մենք միտքան ենք: Էնկիւրիի ըրածը Պոլսի կ'ընդունի, Պոլսոյ ըրածը Էնկիւրիի չի մերժեր: Որուն հետ որ կ'ուզէք համաձայնեցէք: Այդ համաձայնութիւնը շնորհելի պիտի ըլլայ հաւասարապէս թէ Ֆէրիտ փաշային և թէ Մուսթաֆա Քէմալ փաշային համար:

Այս պատուիրակները մէկ պայման ունէին Հայոց համար.— Մերժել Սեփրի դաշնագիրը և Հայաստանի աւանդականութիւնը միմեկի պայմանագիր մը կնկել:

Անոնք կ'առաջարկէին սա տեսակ սահման մը. Երեւանէն հան հանրապետութիւնը պիտի ընդարձակուէր դէպի Վան և անկից դէպի հիւսիս բարձրանալով պիտի հասնէր Սեւ Մով

ուր Ռիզէի նաւահանգիստը պիտի թողուէր Հայոց, սակայն Էրզրում քաղաքը պիտի մնար Թուրքիոյ:

Անոնք կը ջանային համոզել այս սահմանին առթիւ յայտնելով թէ արդէն Սան Րէմոյի խորհրդաժողովին մէջ Իտալիա պնդած էր Էրզրումը Թուրքերուն թողու պէտքին վերայ որպէս զի միջնաբերդ մը ըլլայ ուսական հոսանքին դէմ, և թէ, իբր թէ Անգլիա ալ հակառակ չէ եղեր այսպիսի ծրագրի մը:

Սակայն այն պահուն կրք Դաշակիցիները Օրոտոս 10ի դաշինքով արդէն Հայաստանի հողամաս կը հռչակէին Վանի, Էրզրումի, Պիլիլիսի և Տրապիզոնի նահանգները ամբողջովին կամ մասամբ, բնականաբար ու և է հայկական կառավարութիւն չէր կրնար իրաւախոհ ըլլալ այնպիսի առաջարկի մը որ սահմանեալ հողամասին հաղիւ մէկ փշրանքը կուտար միայն:

Թուրք պատուիրակները երկար փաստարանեցին իրենց պահանջը: Պնդեցին թէ Հայաստան կրնայ ըլլալ որ զոջայ, թէ՛ Համաձայնականը հակառակ խոստումներու ու և է իրական օգնութիւն չեն ընձեռեր, քանի որ քանիցս յայտարարեցին թէ չեն Կրնար ղոհողութիւն ընել ուրիշներու համար, թէ Հալիքը խորհրդային Ռուսաստանն ալ իրենց թշնա ի դարձուցած են Պալշէվիքներու դէմ հալածանքով, և թէ՛ Ռուսիա ու Թուրքիա իբր երկու դաշնադիր կողմեր, կրք սեղմն Հայաստանը երկու կողմէն, այն ատեն, փճացումը վերջնական պիտի ըլլայ:

Այս բոլոր պատճառարանութիւնները, որքան ալ ճշգրտութիւններ պարունակէին, չէին կրնար իր ղոյութեան երեզը Դաշակիցիներու ղէնին վրայ գնող հայութիւնը տարհամոզել և հեռացնել զայն իր երկարամեայ քաղաքականութենէն, որ էր միշտ քաղաքակիրթ Եւրոպայի հետ ըլլալ և իր ճակատագիրը կապել անոր անիւին:

Ահա թէ ինչպէս Թուրք պատուիրակները մեկնեցան Երեւանէն իրենց հետ տանելով բացարձակ մերժում:

(Այս բանակցութիւնը թէեւ զաղտնի մնացած է, սակայն Երեւանի խորհրդարանին նոյ. 11ի նիստին մէջ խնդրոյ առարկայ եղած է.)

8. — ԱՐՇԱԿԱՆՔԻՆ ՕԳՈՒՏՆԵՐԸ

Թուրքերը այլևս ժամանակը հասած համարեցին գործի սկսելու: Հայաստանի դէմ արշաւանքը իրենց կը ժպտէր հետեւեալ պատճառներով:—

Ա.—Բանալ դէպի Թուրան և դէպի «գաշնակից» խորհրդային Ռուսաստան տանող ճամբաները:

Բ.—Ապահովել Ազրպէճանի հետ իր միացումը, որով, պիտի կրնար, ի հարկին, սեղմ ուժ մը կազմել ի նպաստ կամ ընդդէմ Պալշէվիքութեան, պարագաներու պահանջմանց համաձայն,

Գ.—Ճշմել Հայաստանը և այսպէս լուծել Հայկական Հարցը իր սուրին ծայրովը, Սէվրի դաշնագիրը պատռուած հռչակելով:

Դ.—Եթէ չի կարենար իսկ ընաջնջել Հայաստանը, գէթ գրաւելով Կարսը կամ չրջակայքը, արգելել Թրքահայաստանի նահանգներուն կցումը Երեւանի հանրապետութեան:

Ե.—Առանց պատերազմի բաղքը յայտնի ըլլալու, ճշմը բանեցնել որպէս զի Հայերը ինքնաբերաբար հողային զիջումներ ընեն և համաձայնին:

Զ.—Աւարտելով հայկական ճակատին վրայ գործողութիւնները, այնտեղի զօրքերը փոխադրել հելլէն ճակատը, հոն կատարելու համար վճռական և միահամուռ յարձակում մը:

Է.—Դարմանել արեւմուտքի կողմը իր կրած զինուորական պարտութիւնները, որոնք թէ Էնկիւրիի իշխանութիւնը վարկարկելու և թէ զօրքը բարոյալքելու հանգամանքն ունէին: Թուրք զօրքը գիւրին Հայ ռորսին վրայ տարած յաղթանակով մը պիտի կրնար թէ իր բարոյականը բարձրացնել և թէ՛ կառավարութեան վարկը:

Ը.—Թրքական իշխանութիւնը տարածել Մասիսի և Բարթոլի չրջակայքը բնակող իսլամներուն վրայ, որոնք իբր թէ մշտական հալածանքի ենթակայ էին հայկական իշխանութեանց կողմէ:

Թ.—Զրադեցնել հայկական ուժերը որպէս զի Ազրպէճան կարենայ ազատօրէն գործադրել Հայոց հետ վիճելի հողամասերու մասին իր ծրագիրները:

Այս բազմաթիւ հետանկարներով էր սր Թուրքերը կը փորձուէին Հայաստան արշաւել:

— 9. ԲԱՐԱ ՊԷՔԻՐԻ ՅԱՐՈՒՑԱՄ ՎԷՃԸ

Սակայն այդ պահուն յանկարծ վէճ մը ծագեցաւ Մուսթաֆա Բէճմալի ու Քարապէքի միջև: Ինչպէս սովորութիւն է, Կ'երեւի ազդեցութեան պայքար մը պայթեցաւ երկու պետերուն միջև: Քարապէքի և Սերաստիոյ զօրամասն հրամանատար Սալահտտին ո՛վ գիտէ ի՛նչ պատճառներով նախ համամիտ չեղան, Հայաստանի դէմ արշաւանքի մը: Այս անհամաձայնութեան մասին այնքան զրոյցներ ելան որ իբր թէ Քարապէքի հռչակեց իր շրջանին անջատումը Էնկիւրիէն:

Աւելորդ է ըսել թէ այս բոլոր լուրերուն ճշգրտութիւնը կրեի չէ մեզի համար հաստատել, միայն թէ, Կ'երեւի այս վէճին միջամտած է Էնկիւրիի Ազգ. Ժողովը որ Օգոստ. 1ի նիստին մէջ զբաղած է այդ խնդրով և հետեւեալը գրած Քարապէքի (Ասիկա Երեւանի Ռազմիկ պաշտօնաթերթին ստացած տեղեկութիւնն է)

«Ժողովը նկատելով կացութեան փափկութիւնը և այն վտանգը որ առաջ է եկած Յունաստանի յանկարծական յարձակումով, երբէք չէ յուսահատած իր բռնած դիրքին համար, քանի որ Էրզրումի համադումարէն ի վեր նկատի ունէր այդ վտանգը և հետեւաբար համադատասխան կարգադրութիւնութիւններ էր ըրած: Ինչպէս Կ'երեւի ցարդ զօրաբանակի հրամանատարութեան հետ փոխանակուած զազմնի թղթակցութիւններէն, այն գործողութիւնները որ պիտի ճշդեն մեր ազգին, և նոյն իսկ իսլամական աշխարհին ապագան, Անաստ-

յուեան աւելի եւրոպական ճակատի եւ կեդրոնական Ասիայի շուրջը կը դառնան: Այս երկիրները արեւմտեան ժողովուրդներէն: Թուրք բանակը ազգին պիտի ապահովէ այն ազաւորութիւնը զոր խոստացած է: Գործերն այսպէս ըլլալով, բոլոր հայրենակիցները տխուր են իմանալով ձեր անջատողական ձգտումները, դուք որ կը գտնուիք մեր ամբողջ վստահութիւնը վայելող երկու զօրարանակներու դուռը, մինչ մեր թշնամիները կը սպասեն մեր ջլատման ու մեր միութեան քակտուելուն որպէս զի ուրախանան... «եւայն»:

Այս նամակով էնկիւրիի Ազգ. Մեծ Ժողովը՝ դաւաճան կը համարէր ամէն անոնք որ այս ճգնաժամային բոլորէն կը լքեն միաբանութիւնը: Ի վերջոյ նամակը հրահանգներ կուտար Բարապէտի, որպէս զի զանոնք գործադրէ հայկական ճակատին վրայ...:

Կ'երեւի այսպէսով փակուեցաւ Բարապէտի—Բէմալ միջադէպը եւ Հայաստանի արշաւանքն առաւ գործնական քայլ մը:

10—ՄՈՍԿՈՒԱՅԻ ԵՒ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՇԵՏ ԿԱՐԳԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

920 Սեպտեմբեր 7ին էրզրումի 15րդ զօրարանակի հրամանատար Քեաղիմ Բարապէտի, ստացած հրահանգին վրայ կը հասնէր էնկիւրի, ուր յաջորդ օրն իսկ տեղի կ'ունենար պատերազմական գերագոյն խորհուրդ մը նախագահութեամբ Մուսթաֆա Բէմալի: Կը մասնակցէին Անատոլիոյ նշանաւոր զինուորականները, Ահմէտ Ֆէվզի, Մուհիտտին, Ալի Ֆուատ Նիհատ եւ Նուրէտտին փաշաները եւ ընդհանուր սպայակոյտի պետ Ըմէթ պէյ:

Քեաղիմ Բարա Պէքի յայտարարեց թէ Հայաստանի դէմ ինդհանուր յարձակողական մը անհրաժեշտ էր, որուն համար ըլլալով որ Պալչէվիքներու հետ հաղորդակցութեան միակ

ճամբան անընդհատ թրքական հողամասի մէջ հայկական խուժուածներու կողմէ կարուելու վտանգին տակ է:

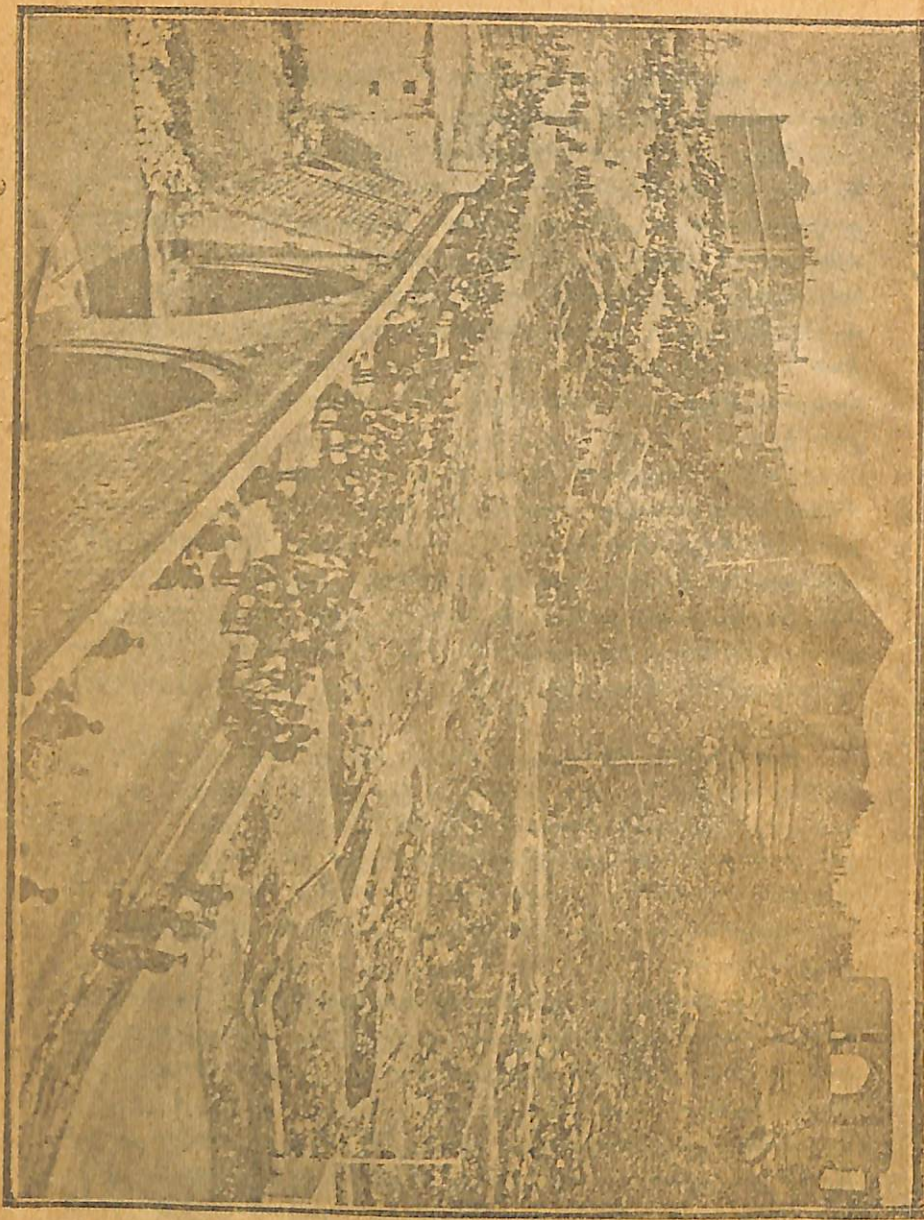
Ժողովը հարցուց անոր թէ իր զօրքերը բաւական էին և ապահով էր Բէմալական բանակներուն կատարեալ յաջողութեան մասին: Քեաղիմ Բարա Պէքի ռնէր 4 զօրաբաժին, որուն երկուքը Բէմալի հրամաններուն տակ կը գրտնուէին: Այս զօրաբաժիններէն իւրաքանչիւրը ունէր մօտ 4—5000 զօրք և պիտի օժանդակուէր թրքական ու քրդական անկանոն ուժերու կողմէ: Ըստ Քեաղիմի արեւելեան ճակատի թրքական հրետանին, թէև անկատար՝ բայց բաւարար էր:

Սակայն և այնպէս կէտ մը կը մնար մութ Մուսթաֆա Բէմալի համար: Հայաստանի դէմ յարձակման մը պարագային, կը մնար գիտնալ թէ ինչ պիտի ըլլար Վրաստանի ընթացքը, որ ինչպէս յայտնի է, թուով պզտիկ բայց լաւ կազմակերպուած բանակ մը ունէր: Կը մնար ապահովել գործողութեանց ազատութիւնը թէ՛ Վրաստանի և թէ՛ Ռուսիոյ կողմէն: Թուրքերը չմոռցան այդ քաղաքական ձեռնարկները:

Մուսթաֆա Բէմալ այս մասին սիրտը հանդարտեցնելու համար անթիւ հեռագրով դիմում կատարեց Պազու, ուր կը գտնուէր ասիական ժողովուրդներու քօնկրէին մօտ թրքական պատուիրակութիւնը: Բէմալ փաշա որ հոն կը գտնուէր պաշտօն ստանձնեց պատրաստելու գիտնիւր Պազուի մէջ և աշխատեցաւ շահիլ իր կողմը Ազրպէյճան—Պալչէվիք խումբերը:

Միւս կողմէ, քօնկրէին պատուիրակներէն երկրագործական նախկին նախարար Եուսուֆ Բէմալ գաղտնի պաշտօն ստանձնեց Թիֆլիզի մէջ և թողուց Պազուն դէպի Վրաստան մեկնելու համար:

Մէկ քանի օր յետոյ, Եուսուֆ Բէմալի նախագահած թրքական պատուիրակութիւնը Թիֆլիզ կը հասնէր և կ'իջնէր Օթէլ տ'Օրիան, ուր սենեակներ պահուած էին իրեն համար: Բայց ազգայնական նախարարը պարտաւորուած էր ամենախիստ գաղտնիք պահելու համար անձանաչ մնալ:

Երևանի մեջ, Զանգիի կամուրջը

Յաջորդ օրը, Եռասուֆ Քէմալ կ'ընդունուէր Վրաստանի վարչապետ Մ. Ժոռտանիայէ և յետոյ արտաքին գործոց նախարար Կէկէչկոջիէ: Տեսակցութիւնը տեւեց աւելի քան մէկ ժամ և որուն յաջորդեց մտերմական ճաշկերոյթ մը Կովկասեան Ակումբին մէջ: Եռասուֆ Քէմալի պաշտօնը վերջացած էր: Ան զուտ խորհրդակցական ընդլծ ունէր և տեւեց խիստ կարճ: Թուրք պատուիրակը երկու օր յետոյ կը մեկնէր Թիֆլիզի մէջ Սալեէթներու ղեսպան Քիւրօֆի հետ վերջին տեսակցութենէ մը վերջ:

Քիւրօֆ կը յաջորդէր Կոմս Պէքէնտօրֆի որ կը գտնուէր Պազու՝ Զինավիշֆի մօտ, հերկայ գտնուելու համար աւիսկան ժողովուրդներու Քօնկրէին:

Եռասուֆ Քէմալ Ազրպէճան վերադարձին իր պաշտօնին մասին տեղեկութիւններ հաղորդեց Պէքիւր Սամիի նախագահած թրքական պատուիրակութեան: Այս վերջինը սակայն ոչ մէկ պատասխան տուաւ Էնկիւրիի, առանց նախապէս տեսակցելու Սալեէթներու պատուիրակութեան հետ: Ինչ որ ալ բլլար, յայտնի եղած էր թէ Հայ—Քէմալական կոնի մը պարագային, Վրաստան խիստ չէզոք պիտի մնար: Այլևս խնդիրը կը կայանար միմիայն Սալեէթներու հետ համաձայնելու մէջ, ինչ որ եղաւ:

Յառաջի մասնաւոր տեղեկութեանց նայելով հայկական արշաւանքին արտօնութիւնը ստանալու համար Էնվէր փաշա որ Պազուի համաժողովին կը մասնակցէր, յատկապէս Մոսկուա դնաց և այդ մասին համաձայնութեան մը գալով Լէնինի կառավարութեան հետ, վերադարձաւ Պազու:

Պազու հեռագրեց այն առին Էնկիւրիի անթել հեռագրի կայանին՝ հետեւեալ լակոնական հեռագիրը. — «Ճաւրքան՝ ազաւ»:

Բէմզի դնաց յետոյ իր պաշտօնատեղին ի գլուխ 13րդ զօրաբանակին որ սկսած շարժիլ դէպի հայկական սահմանադրուիւր:

Սեպտ. 19ին, պատերազմական վիճակը հաղորդուեցաւ զօրքերուն, բայց գործողութեանց սկսման համար սպասուեցաւ Քեազիմ Քարապէքիւրի որ մեկնելէ առաջ իր ծրա-

գիրը անթելով հաղորդեց Պապու :

Մինչ այս մինչ այն, զօրքերը պատրաստուած էին եւ ընդհանուր յարձակումը սկսաւ Սեպտ. 21ին :

Էնկիւրիի կառավարութիւնը այս բոլոր գործողութեանց եւ շարժումներուն մասին խիստ զաղամիջ պահեց եւ յարձակումը սկսաւ անակնկալ կերպով, նոյնիսկ օրինաւորապէս պատերազմ յայտարարելու ընկալեալ սովորութիւնը ոտնակոխ ընելով :

II — ԿՈՂԲԻ ԵՒ ՕԼԹԻԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐԱԽՈՒՄՆԵՐԸ

Թուրք բանակին ընդհ. յարձակողականէն տուաջ արդէն հրոսակային կռիւները անպակաս էին հայկ. թուրք սահմանին վրայ եւ շրջակայքը :

Թրքական ասպատակութեանց կեդրոն մը եղած էին Կողբի եւ Կաղզուանի մարզերը : Արարատի եւ Բարթոլի լեռնալանջին վրայ ընակող քիւրտ հրոսակներ յաճախ թուրք սպաներու առաջնորդութեամբ կը յարձակէին Կողբի շրջակայ հայ գիւղերուն վրայ : Կողբի շրջանը ոռոսական տիրապետութեան օրով ալ աւաղակային շրջան մըն էր :

Օգոստոսի վերջերը եւ Սեպտ. 1-ի սկիզբը թուրք-աղէրի համաձայնութեամբ տնտեսական պայքով մը սկսաւ Հայաստանի դէմ : Ազրպէճան կաթիլ մը քարիւղ էր տար, այնպէս որ, հայկական կառախումբերը հազար դժուարութիւններով եւ փայտ վառելով դժուարաւ կրնային երթել եկել : Թուրքերը, արգիլելու համար Օլթիի մօտակայ ածխահանքերուն շահագործումը, զանոնք գրաւելու ձեռնարկեցին : Իսկ Հայաստանի տնտեսական միւս հարստութիւնը եղող Կողբի աղահանքերն ալ հարկ էր ձեռք ձգել, թէ երիտասարդ հանրապետութիւնն առանց աղի ձգելու եւ թէ այդ աղին Կովկասեան ուրիշ երկիրներ ղրկուելովը Հայոց բրած շահը արգիլելու համար :

Եւ յետոյ Կողբը ոսպմական յատկութիւններ ունէր,

հոնկից կարելի էր սպառնալ Երեւանի : Իկտիր-Սարրղամիշ-Կողբ թուրքերուն սիրած ճակատն էր Հայաստանը հարուածելու համար :

Հայկական կառավարութիւնը բնականաբար անտարբեր էր կրնար մնալ այս բոլոր խմորումներուն եւ Կողբի աղահանքերուն ու Օլթիի ածխահանքերուն թուրքերուն ձեռքը գտնուելուն : Ուստի հրաման տուաւ նոյն ճակատի իր զօրամասին առաջ խաղալ :

Հայերը գրաւեցին Օլթին ու ածխահանքերը եւ անմիջապէս սկսան շահագործումը : Այս քարածուխը փորձուեցաւ կառախումբի համար եւ լաւ գտնուեցաւ :

Սեպտ. 7ին Կաղզուանի շրջանի հայ զօրքերը գրաւեցին Թալու Պուրուն սարը որ կը գտնուի Արաքսի վրայի Սքչալի կամուրջին հարաւ արեւմտեան կողմը : Սեպտ. 8ին գրաւեցին ք. Էնճէսու գիւղը եւ անոր հարաւ արեւելեան բարձունքները :

Սեպտ. 9ին ժամը 18ին երկու ժամ տեւող կռիւներէ յետոյ Հայերը գրաւեցին Կողբը եւ աղահանքերը : Գրաւուեցան 1 լեռնային թնդանօթ, 2 հեռախօս եւ այլ աւար : Մեր կորուստները աննշան էին : Փիրլու գիւղին մօտ թշնամիին յարձակումին դիմադրած պահուն ինկաւ Սառունի հեծելազօրքի պետ եւ մեր անձնուէր հայդուկներէն Մանուկ :

Թուրքերը նոյն օրը գործողութեան սկսան Օլթիի ճակատին վրայ : Անոնք հրետանիի կրակ բացին Վասիլուտ լեռան վրայ : Սեպտ. 10ին թրքական սաւառնակները երեւցան Սարը Ղամիշի վրայ եւ յարձակում եղաւ Բարդուսի դէմ, եւ ուժեր կեդրոնացուցին Օլթիի ուղղութեամբ :

Քարակէքի 4000 զօրք համախմբելով Օլթիի դէմ, զայն գրաւեց Սեպտ. 14ին եւ Հայերը քաշուելով բռնեցին Ագունգիր եւ Քեշի գիւղերու դիրքերը :

Այն օրէն սկսաւ Հայկական պատերազմը Մայաշարը :

12—ԱԶԻՊԵՃԱՆԻ ԵՒ ՊԱՆՇԷՎԻՔՆԵՐՈՒ ԸՆԹԱՑՔԸ

Հայերուն յայտնի էր որ Թուրքերը միացած էին Պալ-
շէվիքներուն հետ և թէ ռազմական գործակցութեան մը կա-
տարումը Թուրքերը իրենցմէ չէին ծածկեր: Արդէն, Ազրպէ-
ճանի կողմէն, Պալշէվիք զօրքեր, մասնակցութեամբ Թուրք
զօրքերու, Օգոստոսին գործի սկսած և պատճառ դարձած
էին որ Հայ—Ռուս զինադուլ մը կնքուի Զանգեզուրը, Ղա-
րապաղը և Նախիջեւանը զիջելով:

Պալշէվիքները Թուրքերուն օգնեցին նաև դրամ, ռազ-
մանիւթ և պարէն ղրկելով: Նոյնիսկ Ռուս մարդիչներ դա-
յած էին Թուրք բանակը: 8 փութ ոսկեդրամ որ թաղուած
էր Անգեղակոթ գիւղը, Զանգեզուրի վրայով ղրկուած էր
Էնկիւրի:

Արեւմտեան ճակատէն Թրքական յարձակումներուն ար-
ձագանդ կուտային Պալշէվիքները՝ արեւելեան կողմէն:

Սեպտեմբեր 15ին թաթարական յարձակում Շարուրի
մարդին մէջ Տարալակեաղի Դրունք գիւղին դէմ: Նոյնը Բա-
ղար Կեչարի մէջ:

16ին: Կարմիրներու յարձակում Իջեւանի մարզը, Աքսի-
պապա գետի հովիտին մէջ: Այս ճակատին վրայ Պալշէվիք-
ները դրաւած էին կարգ մը զիւղեր զորս Հայերը մասամբ ետ
առին:

Երեւան թողութեց որ կը բռնաբարուի Օգոստ. 10ի դաշինքը:

Սեպտ. 21ին Թաթարները Բաղար Կեչարի կողմէն անցան
հայկական սահմանը և միանգամայն յարձակեցան Շոր-
ջախ և Պապաճան Տէրէսի գիւղերու վրայ, բայց ետ մղուե-
ցան: Իջեւանի ուղղութեամբ Աքսիբար գիւղի հովիտէն մեր
զօրքերը թշնամին քչեցին և գրաւեցին Փարախլի և Մազամի
գիւղերը: Թշնամին քաշուեցաւ Օգոստ. 10ի պայմանագրի
սահմանագիծը:

Սեպտ. 22ին թշնամին դարձեալ յարձակեցաւ, Աքսի-
բարայի երկու գիւղերը գրաւեց զորս Հայերը յաջողեցան
վերագրաւել:

Այդ օրերը, թուրքերը ապրին կը բմբակածէին Սարը Ղամիշի մէջ Գէօն Օղլու Պաշը բարձունքը:

Կարմիր Ռուսերու և Աղէբիներու անպաշտօն գործակցութիւնը թրքական զինուորական գործողութեանց, այսպէս տեւեց քիչ մը ժամանակ ևս, և երբ թրքական յարձակողականը ծաւալեցաւ ու Հայաստանի և Սովիէթներու միջեւ բանակցութիւնք սերտ հանգամանք մը սաացան, այն ատեն անյայտ պատճառներով, թէ Մոսկուայի կառավարութիւնը և թէ Աղբալէճան չէզոքութիւն յայտարարեցին ներկայ կըռքին մէջ:

13.—ԹՐԲԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՅԱՐՁԱԿՈՂԱԿԱՆԸ

Հայաստանի հետախուզական պաշտօնատուներ սեպտեմբերի կիսուն կը տեղեկանար թէ Թուրքերը կը պատրաստուին յարձակիլ Հայաստանի վրայ:

ՔարաՊէքիւրի բանակը իր շարժումը սկսաւ սեպտ. 21ին Սարը Ղամիշի ուղղութեամբ: Թուրք զօրքերը կանոնաւոր կազմակերպութիւն ունէին և հրետանիի բաւական կարեւոր ուժ մը:

Հայերը իրենց փոքրամիշ ուժերը տարածած ըլլալով Մերտենիկ-Արտահան գծին վրայ, ստիպուեցան շուտով ամփոփուիլ Սարը Ղամիշի ուղղութեամբ:

Սեպտեմբեր 28ի գիշերը, Տաճիկները զգալի ուժերով յարձակման անցան Սարըղամիշի վրայ, միեւնոյն ժամանակ Բարտուէն և Քարաքուրդի վրայով: Թշնամիին ճնշման տակ մեր զօրքերը ետ կը նահանջեն դէպի Սարըղամիշ:

Իկտիբի ուղղութեամբ Քիւրտերը և Տաճիկները կը սկսին շարժիլ: Սեպտեմբեր 28ին թշնամի խուզարկուեցեր երեւացին Արհաճ գիւղի շրջանին մէջ:

Սեպտ. 29ի գիշերը թշնամիին գերազանց ուժերուն ճնշման տակ մենք պարպեցինք Սարը Ղամիշը: Մեր յամառ զինարութեան շնորհիւ Վէրիշէն գիւղի մօտ, յաջողեցանք անցնիլ Սարը Ղամիշը պաշտպանող զօրամասի թիկունքը, որով նահանջը կատարուեցաւ կանոնաւոր կերպով:

Հարամ-Վարդանի մօտ, Սեպտեմբեր 29ին, թշնամիին

թիկունքային շարժումը ետ մղուեցաւ հակահարուածով մը:

Նօվ-Սէլիմի շրջանին մէջ, Սեպտ. 30ին ժամ 12ին թրշնամին հրետանիի կրակի աջակցութեամբ յարձակման անցաւ Օլուխլու գիւղի մեր զօրքերուն վրայ, սակայն մեր զօրամասերուն կողմէ ետ մղուեցաւ:

Ճակատը կը տարածուէր Օլիթիէն Իկտիբ, շուրջ 250 քիլոմէթր տարածութեան մը վրայ:

Ստացուած տեղեկութիւններու համաձայն թրքական ուժերը երկու զօրարածիներէ կը բաղկանային, մօտ 8-9000 հոգի, որոնց կը գործակցէին թուրք եւ քիւրտ պաշարողութներ, ալան թալանի ախորժակով վառուած: Թուրքերը Իդմիշի ճակատէն և Տրապիզոնի զօրարածիներէն ալ ուժեր փոխադրեցին հայկական ճակատը:

Թրքական բանակատեղին հաստատուած էր Հասան Քալէբայց յետոյ փոխադրուեցաւ Սարը Ղամիշ:

Թրքական Զրդ զօրարածինը կը գործէր Իկտիբի մարդին մէջ, 11րդը Սարը Ղամիշ-Կաղզուան-Կարս գծին վրայ: Կ'ըսուի թէ այս զօրարածիները կը հրամայէր Նուրի փաշա:

Զրդ զօրարածին մէջ առնուած էին նախկին Թաթմար ան հեծելազունը որ Աղբալէճանի Մուսավաթական կառավարութեան օրով Նուրի փաշայի հրամատարութեամբ կը գործէր Ղարաբաղի մէջ, զօր. Նտիքարովի զօրաշարքերուն մէջ: Բայց Պալշէվիքեան յեղաշրջումէն յետոյ այդ գունդը անցաւ Պայաղիտ, յետոյ Էրզրումի ուր վերակազմուելով կոչուեցաւ Աղբալէճանեան հեծելազունը: Անոր մեծ մասը Լէզկիներ էին և իբր առաջապահ կը ծառայէր. այն էր որ առաջին անգամ մտաւ Սարը Ղամիշ:

Սարը Ղամիշի արագ անկումը կը ձեղքէր Հայկական ճակատը:

Ահազանգը հնչեց, և առաջին գործը եղաւ հայկական ցրիւ ուժերը շուտով իմի համախմբել և կեդրոնացնել Սարը Ղամիշ-Կարսի ճամբուն վրայ, արգիլելու համար թրքական ներխուժումը:

14—ԱՆՆԱԶԱՆԳԸ

Թրքական բանակին արագ յաջողութիւնը հրդեհեց ոչ միայն երկրորդ մէկ ծայրէն միւսը, այլ արտագահմանի և մահաւանդ Կովկասի հայութիւնները։ Ահագնազը հնչեց, հայրենիքը յիսկի մեջ յայտարարուեցաւ։ Կառավարութիւնը և Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը արտակարգ գումարամերձ սկսան խորհիլ վտանգը փարատելու միջոցներուն վրայ։ Միւս կողմակցութիւններն ալ փութացին թեւ թիկունք ըլլալ կառավարութեան այս գերագոյն ճշմարտի բողբոյսին։ Ամէն միջոց գործադրուեցաւ գրգռելու ամբողջ հայրենասիրութիւնը և շարժելու ժողովրդական զանդուածները։ Թերթերը իրենց ամբողջ էջին լայնքով և մեծ տառերով հրահրէ խօսքեր կը հրատարակէին։ Կառավարութիւնը, պատկանեալ նախարարութիւնները, Դաշնակցութեան պիւնոն թուղթիկներ կը հրատարակէին, ճշմարտը բացատրելով դէպի դարձ շարժելու համար ամբողջը։

Անմիջապէս յայտարարուեցաւ ընդհանուր զորահաւաք մինչև 32 տարեկան բոլոր զինապարտներուն։ Ներքին գործոց նախարար Պ. Արարատեան Սեպտեմբեր 28ին այս մասը հրամանագիր մը հրատարակեց։ Պատերազմական նախարարութիւնը իր կարգին սկսաւ զորահաւաքի գործողութեանց և դասալիքներու հաւաքման։ Կը կազմուէր զօրանակաւի օժանդակող ֆոնդը։

Դաշնակցութիւնը հրատարակեց իր բոլոր ուժերուն զինաւարժը հետեւեալ յայտարարութիւններով։—

ԸՆԿԵՐՆԵՐ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱՑԻՆԵՐ,

Հայաստանը նորից ալեկոծութեան մէջ է։

Տաճիկ փաշաները նորից փորձում են իրենց գոնիկ սուքերի տակ տրորել հայ աշխարհը և ֆիդիքական բնաջնման ենթարկել մեր աշխատաւոր ժողովուրդը։ Ահա քանի օր է Մուսթաֆա փաշա Քէմալի զօրքերը յարձակոււմ են մեր վրա՝ Մերզնէի և Սարիղամիշի ճակատներում։ Թշնամու գե-

Հայաստանի վերջին աղիքը

քաղաքացիական ծննդան տակ մեր զօրամասերը յետ են քաշ-
ւել՝ ամբաստանել նոր դիրքերում, և տաճիկներին ձեռքն են
անցել Փէնհաքն ու Կարաուրդանը: Հետախուզական տեղե-
կութիւններէն երեւում է որ տաճիկները բաւական ուժ են
հաւաքել այդ շրջաններում և լուրջ գործողութիւններին նը-
շաններ են ցոյց տալիս:

Ընկերներ և քաղաքացիներ. մենք ամենքս գիտենք,
թէ ի՞նչ նպատակներ ունին փաշաներին այս շարժումը: Օդ-
տուելով միջազգային քաղաքական աշխարհում տիրող շփո-
թից ու մեծ պետութիւններին ներքին տառնալից, ապահո-
վելով իրենց ռուս բանակի կողմից, տաճիկ յետադիմական
փաշաները յարմար առիթ են համարում իրենց համար այն-
քան ատելի Հայաստանը ոչնչացնելու: Տաճիկ շօվինիստ-
ները յուսահատական խաղ են խաղում և իրենց թշուառ ժո-
ղովրդի ու մեծնող հայրենիքի ճակատագիրը թղթի վրա դը-
նելով՝ վերջին ճիգն են թափում, որպէսզի անհնարին դար-
ձնեն մեր անկախ Հայաստանի երկու հատածների միա-
ցումը: Ի դուր աշխատանք, այդ բանը նրանց չի յաջողել:
Բուպէական յաջողութիւնը Օլթիի և Կարաուրդանի շրջանում
ապացոյց է նրանց ոյժին: Այդ ապացոյց է միայն այն բանի,
որ հայ գլխաւորութիւնն ամբողջապէս կշահաւոր զաշտալին
աշխատանքով՝ մի պահ թուլացել է ռազմաճակատը: Հայ
ժողովուրդը չափ լաւ է հասկանում թէ ի՞նչ է նշանակում
տաճիկական արշաւանք և տաճիկական տիրապետութիւն, նա
թող չի տայ, որ փաշայական հորթները առաջ շարժեն:

Տաճիկների արշաւանք—այդ նշանակում է Հայաստանի
գեղերի և քաղաքների կատարեալ քայքայում: Տաճիկական
տիրապետութիւն—հաւասար է հայ ժողովրդի համատարած
կոտորածի: Մենք տեսել ենք զաղանութիւնները Արեւմտեան
Հայաստանում: Տակաւին թարմ են մեր յիշողութեան մէջ
տաճիկական վայրագութիւնները Կարսի, Շիրակի, Արդահանի
ու Փամբակի շրջաններում: Տաճիկ փաշաները չեն խնայել
Հայ ժողովրդին, չեն խնայեր և այսօր: Տաճիկ փաշան ու
տաճիկ ասկարը Հայի նկատմամբ աւելի վայրենի են, անելի-

տմարդի ու դաժան, քան բոլշեւիկը: Եւ եթէ հայ զինուորը
այնպէս խիզախօրէն կուրծք տեսց բոլշեւիկին, ապա քաղա-
պատիկ ուժով նա դուրս կը գայ տաճիկ բռնաւորների դէմ:

Ընկերներ և քաղաքացիներ: Կարսի շրջանի վրա սեւ
ամպեր են կուտակւում: Ժամ առաջ պէտք է ցրել նրանց:
Տաճիկ զօրքերը պէտք է յետ շարժեն: Փաշաները պէտք է
իրենց արժանի պատիժը ստանան: Ինչպէս բոլշեւիկեան
շարժման օրերին, ամեն Դաշնակցական պէտք է նորից իր
յեղափոխականի դերին մէջ մտնի: Դէպի գործ, դէպի ճակատ:
Դանդաղ կը յանցանք է: Պէտք է ստուարացնել զինուորա-
կան շարքերը:

Ո՛չ մի դասալիք չպիտի մնայ տանը:

Ո՛չ մի ընդունակ մարդ չպիտի նստի անգործ: Ամեն ինչ
փրօնաի համար: Ամեն ճիգ յաղթելու համար: Ամեն ոք կա-
ռավարութեան հետ: Այսօր՝ շարժւեցէք, վաղը ուշ կը լինի:

Տաճիկ փաշաները կամենում են մեզ խեղդել: Թող նը-
րանք մէկ էլ տեսնեն թէ ինչպէս է պաշտպանում մի յե-
ղափոխական և գիտակից ժողովուրդ, որ իր ազատութիւնը
արիւնով է ձեռք բերել: Որպէսզի մեր հայրենիքը նորից ա-
ւելի ու աւարի չմասնուի, պէտք է ժամ առաջ շարժւել
դէպի զինուորական շարքերը, դէպի ճակատ:

1920 թ. Սեպտ. 28

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԲԻՐՈ

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԲՈՒՈՐ ԸՆԿԵՐՆԵՐԻՆ

Թշուալիս նորից ծեծում է մեր դուռը: Սարդաւազի
շրջանում տեղի են ունենում արիւնոս դեպքեր: Տաճիկ փաշա-
ները ուզում են արեւան մեզ խեղդել Հայաստանի հանրապետ-
քիւնը և բնացեղէ հայ աշխատաւոր ժողովուրդը: Կեանք մեր
փայլունից պարսալակութիւններ և դնում: Հ. Յ. Դաշնակ-
ցութեան բիւրօն, ինչպէս մայիսեան խոյսալիւնների օրերին
նոյն ձեռք յայտարարում է

ԲՈՒՈՐ ԸՆԿԵՐՆԵՐԻ ՄՕՐԵԼԻԶՄՅԱՆ

Ամեն ընկեր_ՊԱՐՏԱԿԱՆ և իրեն դնել կուսակցութեան տա-

մարտաքանակի և անվիշատի կասարեղ իրեն տրուած հրա-
հանգրք:

Ընկերներ, դիպի զո՛րծ, դիպի փոփոս.

1920 թ. Սեպտ. 29

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԲԻՒՐՈ

ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒՆ ԵՒ ՄԱՐՄԻՆԵՐՈՒՆ

Հայրենիքը վտանգի մէջ է. դարաւոր թշնամին՝ թուրքը, այսօր նորից սպառնում է մեր գոյութեան. ամենիս վրայ պարաք է ծանրանում այս ճակատադրական բազէին լինել աւելի քան երբէք աշաւորջ և վճռական. վնասութեան և երկմտանքի ոչ մէկ խօսք. հայ ժողովուրդը շատ ծանր օրեր է անցուցել, մղել բազմաթիւ անգամներ կենաց և մահու կոխ, բայց միշտ էլ դուրս է եկել յաղթական:

Հ. Յ. Դ. Բիւրօն այսօր հրահանգում է իր բոլոր կուսակցական մարմիններին և ընկերներին պատրաստել անդադր կուէ՛ր՝ արտաքին թշնամուն դէմ, որ պարզա՛ծ բոլշևիկ-
կան կեղծ դրօշը, ուղղում է հակայեղափոխութեան յաղթա-
նակը տօնել մեր Հայրենիքի գիակին վրայ:

Ամենուրեք՝ քաղաքներում թէ գիւղերում ամէն դաշ-
նակցականի պարտքն է.

1. Համախելել մեր ամեն տեսակի ուժերը և դնել կուսակցական պրօպագանդա մարմիններու տրամադրութեան տակ:

2. Մենք զինուորական մասերու մէջ իբրեւ զինուոր, ապա եւայլն, և քաճարացնել բանակի մէջ զինուորներու տրամադրութիւնը:

3. Կազմակերպել քիկուսակի պաշտպանութիւնը:

4. Բացառել ժողովուրդին ռուսիի նշանակութիւնը և պրօպագանդա ինֆուպաշտպան կուէ՛ր:

5. Տարածել ժողովուրդի մէջ պէսական տեղեկատուութիւնը:

6. Խոսիս հետպակեղ ներքին խռովարար տարրերը. կասու-
րել այդ ուղղութեամբ աշարուք հսկողութիւնը:

7. Օգնել ամեն կերպով պէսական օրգաններուն՝ զինուոր-
կան քե քաղաքացիական:

Հաղորդելով ներկայս, բիւրօն կրկին հրահանգում է ան-
չեղ կատարել ներկայ հրահանգները:

29 Սեպտ. 920

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԲԻՒՐՈ

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

Ա Ձ Դ

Հ. Յ. Դաշն. երեւանի քաղաքային կոմիտէն յայտարարում է երե-
ւանում գտնուող բոլոր դաշնակցական ընկերների

Մ Ո Ւ Ր Ի Դ Ձ Ա Յ Ի Ա

Համաձայն

ԲԻՒՐՈՅԻ ՀՐԱՀԱՆԳԻ

Մոբիլիզացիան կը լինի հետեւեալ ձևով

1) Զինւորական նախարարի օգոստոս 1ի հրամանով այն
որ զինապարտ է համարւում, պարտաւոր է անյապաղ ներկա-
յանալ ԶԻՆՈՒՐԱԿԱՆ ՊԵՏԻՆ, Ապտեհնայա թիւ 8:

2) Զինապարտից պաշտօնական գովումներուն երով աղատ
համարւածները պարտաւոր են իրանց կուսակցական անդա-
մատներն երով ներկայանալ քաղաքական կոմիտէի գրասեն-
եակը (պարլամենտ) արձանագրելու համար իրանց ուժերին
համապատասխան զործերի համար—ամէն օր ժամը 9ից 1ը:

Ազգաբարւում է ի գիտութիւն բոլոր դաշնակցական ըն-
կերների որ այս կարգադրութեան չանսացողները կ'ենթարկ-
ւեն կուսակցական խիստ պատասխանատուութեան:

Հ. Յ. Դ. ԵՐԵՒԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԿՈՄԻՏԷ

15—ԿԱՌԱՎԱՐԱԿԱՆ ԶԵԿՈՅՑՆԵՐԸ ԵՒ ՀՐԱԷՐՆԵՐԸ

Զախողութիւնները պահել բնականաբար կառավարական
խմատութեան համապատասխան չէր, մանաւանդ թէ ճա-
կաւոր այնքան մօտ էր որ ու է սխալ հաղորդագրութիւն
չուտով պիտի հասկցուէր և դէ՛ ճակադրեցութիւն մը պիտի
ունենար: Միւս կողմէ կառավարութիւնը որ ժողովրդական
կուսակցութեան մը ներկայացուցիչն էր և իր կարգին ժո-
ղովրդական կենցաղ մը կը վարէր, չէր կրնար ամէն ինչ
ծածուկ պահել, բայց բնականաբար զինուորական անհրա-
ժեշտ գաղտնիքներէն, եթէ երբէք կարելի է Հայոց մէջ գաղտ-
նիքներ պահել: Այս պատճառներով երեւանի կառավարու-

թիւնը չի վարանկցաւ առաջին օրէն երկրին ծանրակշիւ գի-
ճակը և զինուորական ճախողութիւնները հաղորդել ժողո-
վուրդին: Զինուորական զեկայներն ալ այս ուղղութեամբ
կը հրատարակուէին և ժողովուրդը օրը օրին կը տեղեկանար
իրողութեան, բնականաբար քիչ մը մեղմ և պաշտօնական
ձեւաբանութեամբ խմբագրուած:

Անաւատիկ Սեպտեմբեր 30ի կառավարական հաղորդա-
գրութիւնը:—

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԱՊԱՐԱՅՆՆԵՐՆԵՐ

Քաղաքացիներ, ը,

Հայաստանը նոր փորձութիւնների առաջ է կանգնած:
Տաճիկ փաշաները չեն ուղղում հանդիսութեանը մեղ, նրանք
ձգտում են քար ու քանդ անել մեր երկիրը, բնաջնջել հայ
ժողովուրդը:

Սեպտեմբերի կէսերին կենտրոնանալով Մէրզէնէկի և
Բարդուէի շրջաններում տաճիկ զօրքերը յարձակման գիմն-
ցին: Դաշտային աշխատանքների պատճառով մեր զինուոր-
ների մի մասը իրենց աները ցրւած լինելով՝ մեր զօրամա-
սերը, յամառ կռիւից յետոյ, ստիպւած եղան նահանջել և
գրաւել ռազմադիտական նոր գիծ, որով ածխահան երկ չըր-
ջանք անցաւ թշնամու ձեռքը:

Սեպտեմբերի 28ի գիշերը տաճիկները ուժեղ յարձակման
գիմնեցին Փէնեակի և Բարդուէի ճակատում: Մեր զօրամա-
սերը սատակի գիմադրութիւն ցոյց տալով՝ ամրացան Վէրի-
չէնի բարձունքների վրա: Նոյն սեպտեմբերի 28ին տաճիկա-
կան խոշոր ուժեր գրոհ տւին գէպի Կարաուրգան, որտեղից
մեր զօրքերը քաշուցին Սողանլուի լեռնաշղթան: Թշնամու
ուժեր են երեւացել նաև Քարաքութի շրջանում: Յայտնի
է դարձել, որ տաճիկների անմիջական նպատակն է կտրել
Սարիզամիշ-Կարս երկաթուղին և աղատութիւնից զրկել Սա-
րիզամիշի և Կաղզուանի շրջանի մեր զօրքերն ու ժողովուրդը:
Անակնկալներից և զօհներից խուսափելու և աւելի յարմար
գիւրքեր գրաւելու նպատակով, մեր հրամատարութիւնը սեպ-

տեմբեր 29ի գիշերը դատարկել է Սարիզամիշն ու Կաղզուանը:

Ժողովուրդը նոյնպէս տեղափոխւել է անխնայ: Նահանջը
եղել է ռազմադիտական նպատակներով, կանոնաւոր և ա-
ռանց որ և է կորուստի: Մեր զօրքերի ոգին բարձր է: Թըշ-
նամին հանդիպում է ամենաբուռն դիմադրութեան: Կարսի և
Ալէքսանդրապոլի շրջաններում սկսւած է ուժեղ շարժում
յօգուտ երկրի պաշտպանութեան: Ամեն կողմից հասնում են
կամաւորներ և դասալիքներ: Դաշտային աշխատանքներով
կլանւած ժողովուրդը ոտքի է կանգնում:

Քաղաքացիներ, տեղեկացնելով ձեզ այս ամենի մասին,
հանրապետութեան կառավարութիւնը յայտնում է, որ ինքը
ձեռք է առնում ամէն միջոց՝ պետութեան անվտանգու-
թիւնն ապահովելու համար և վստահ է, որ նենգ թշնամին
չուստով դուրս կը չպրուէ մեր երկրից: Այն ժողովուրդը, որ
կարողացաւ ձեռք բերել իր աղատութիւնը, որ դեռ նոր
ձեռք բռնելիւ է իր խոստովութիւնները, թոյլ չի տալ, որ
տաճիկական փաշաներին յաջողի իրագործել իրենց դիւային
ծրագրերը: Հայաստանի կառավարութիւնը, իր հետ ունե-
նալով յեղափոխական ժողովրդի կամքն ու վստահութիւնը,
կ'անէ այն, ինչ որ իրենից պահանջում է պատմական վայր-
կեանք: Սակայն ժողովուրդն եւս պէտք է լարէ իր բոլոր
ուժերը: Տաճիկ զօրքերի առաջ մի անելիք է մնում միայն
— յարկել կամ մեղմել: Մենք պէտք է յաղթենք:

Քաղաքացիներ, որքան և աննպատակ լինեն սրայմանները,
թողէ՛ք ձեք անձնական գործերը: Ամէն ոք և ամէն ինչ պէտք
է յատկացուի Ֆրոնտին: Ո՛չ մի դատաւիք չպիտի մնայ Հա-
յաստանում: Ո՛չ մի երիտասարդ չպիտի նստի տանը: Ամէն
ինչ զօրքի համար: Գիւղացի, բանուոր, մատուորական, պաշ-
տոնայ, արհեստաւոր, ուսանող, կանայք—բոլորդ պէտք է
նպատակէք մեր բանակին, որովհետեւ միայն ամենքիս միա-
համու ջանքերով կը խորտակուի փաշաների դարչելի բրո-
նապիստութիւնը, և Հայաստանը բոլորովին ազատ կը լինի
տաճիկ չօլինխանների մղձաւանջից:

Ոտքի՛, ժողովուրդ:

Կեցցէ՛ Միացեալ և Անկախ Հայաստանը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ

Կ Ո Չ

Նորից սե ամսեր են կուտակուում Հայաստանի երկնքի վրայ...

Արիւնդուտ տաճիկ փաշաները օգտուելով ստեղծւած քաղաքական դրութիւնից, առաջ են տանում իրենց հայաջինջ քաղաքականութիւնը և խեղդեն են ուղղում մեր մասնակ Հանրապետութիւնը...

Կարսի նահանգի ռազմաճակատում տաճիկները յարձակում են գործում. նրանք իրենց լպիրջ հայեացքը յետել են Կարս բերդաքաղաքին և ցանկանում են խորտակել մեր քաջարի բանակը, որը տարել է Բաշ-Աբարանի, Սարդարապատի, Զանգի-Բասարի և Վեդի-Բասարի փայլուն յաղթանակները:

Հայի արիւնով յղիացած փաշաները գլուխ անցնելով իրենց հորդանների և բաշիրոզուկների, արշաւում են դէպի մեր երկիրը՝ հայ ժողովրդին կողոպտելու, թալանելու, անպատուելու և ջնջելու նպատակով, նրանք ուղղում են մէջտեղից վերացնել այն Սեֆլ, հայկական լեռնաշխարհը, որ ընկած է Անատոլիայի և Մուղանի միջև և ստեղծել համալրական մի մեծ պետութիւն:

Տաճիկ փաշաները չեն կարողանում հրաժարուել իրենց վաղեմի երազներից. նրանք չեն կարողանում հանդուրժել իրենց կողքին Ազատ Հայաստանի անկախ գոյութիւնը և դաշնակից պետութիւններին ուղղում են դնել կատարւած փաստի առաջ, ոչնչացնելով մեր ռազմական ոյժը և ի չիք դարձնելով մեր գութգութած ազատութիւնը:

Մենք համոզուած ենք, որ տաճիկ փաշաները այս անգամ էլ կրկին քաղաքական ամօթալի պարտութիւն կը կրեն:

Սակայն նախ քան քաղաքական պարտութեան համար նպաստաւոր պայմաններ ստեղծելը, մենք պէտք է կարողանանք ապրիլ ազգովին և մեր Հանրապետութեան սահմանները զերծ պահել վայրագ բոլորիների ներխուժումից, ուս-

տի և յայտարարում ենք զօրակոչ մինչեւ 35 տարեկանը:

Ի դէն, հա՛յ երիտասարդներ, նորից է վտանգւում մեր սիրելի հայրենիքը և մեր նամուսը. շտապեցէք լրացնելու և ուժեղացնելու մեր քաջարի բանակը, որը սրբութեամբ կատարում է իր պարտականութիւնները մարտի դաշտում: Դէպի ճակատ, աշխտեղ է սրուում բոլոր կնճառտ հարցերի լուծումը:

Քաղաքացիներ, հա՛յ աշխատաւորներ, տատանելու ժամանակը չէ. մտէք զօրաշարքերը և ամրացրէք մեր սահմաններն ու դիրքերը:

Անխնայ էինք և պիտի լինենք դէպի մեր բոլոր ներքին թշնամիները, ևս առաւել լինենք անխնայ և վրիժառու մեր արտաքին դարաւոր թշնամիների հանդէպ:

Ի դէն, դէպի արշաւանք:

Ռազմական նախարար՝ ՌՈՒԲԷՆ ՏԷՐ ՄԻՆԱՍԵԱՆ
1920 թ. Սեպտեմբերի 30ին
Երեւան

*
*
*

ՀԱՅ ԶԻՆՈՒՈՐՆԵՐ,

Հայրենիքը նորից վտանգի մէջ է: Թրքական զօրքերը դա՛նճ փաշաների ղեկավարութեամբ մտել են մեր երկրի ներսը և սպառնում են Հայաստանի Հանրապետութեան: Այն ազատութիւնը, որ ձեռք ենք բերել ձեր անձնագոհութեամբ ու հերոսութեամբ, այսօր մեր դարաւոր թշնամին ուղղում է նորից ոտնահարել:

Հայ մարտիկներ, բոլորն լուրջ է և ամենից առաջ դուք էք, որ պիտի ղիտակցէք թրքական աշուտը վտանգը, ու բովհեռեա առաջինը դուք էք տեսել այն դաժանութիւնները, որ գործել են թիւրք ղեկաւորները հայ ժողովրդի նկատմամբ:

Այս անգամ մեր թշնամին ուղղում է վճռական հարւած հասցնել հայ ժողովրդին. նա կատարւած Արեւմտեան. ճակատում յոյն զօրքերի տարած յաղթութիւններից՝ Արեւելեան ճակատում իր վրէժն է ուղղում լուծել հայերից:

Արիացէք հայ զինուորներ, սեղմ ու կուռ շղթաներով
դիմեցէք դէպի ռազմաճակատ: Դուք, որ այս երեք տարւայ
ընթացքում շատ և շատ դժուարութիւններից էք հանել մեր
սիրուն հայրենիքը, այսօր էլ կը հանէք վերահաս վտանգից:

Հոգեւարքի մէջ ապրող մեր թշնամին իր վերջին ոյժերն
է դորձադրում հարւածելու Միացեալ և Անկախ Հայաստանի
գաղափարին: Նա գիտէ, որ Բարիզի դաշնագրով արդէն Հա-
յաստանին են կցւած հայկական վիլայէթները և որ վաղը
փաստօրէն հայը տէր է դառնալու իր ամբողջական հայրենի-
քին: Միթէ այդ բանին կարող է հանդուրժել թուրքը: Մի-
թէ թաթարը կարող է տանել երեկւայ սարուկ հային ազատ
ու ինքնօրէն իր կողքին: Երբէք: Եւ ահա վերջին անգա-
լարել է իր ուժերը փշրելու մեր ազատութիւնը:

Հայ զինուոր, ժողովիր ոյժերդ և կուրծք տուր փշրե-
լու թաթարի ստրկացնող լուծը: Այդ լուծը դարեր շարու-
նակ անխճւած ու մահաշունչ է եղած հայի համար, այսօր
մեր բոլոր ոյժերով պիտի յետ վանենք մեզանից:

Հայ ժողովրդի կամքն ու սիրտը քեզ հետ է հայ զին-
ուոր: Քեզ է փայփայում ու դուրգուրում նաեւ Հայաստանի
հանրապետական կոռապարտիւնը: Զօրացիր հայ զինուոր
և Սասունցի Դաւիթի զօրութեամբ խորտակիր մեր թը-
նամուն:

Տաճիկը պարտւած է, մեր ազատութիւնը պահանջում է
որ այս անգամ էլ նա պարտուի հայ զինուորից:

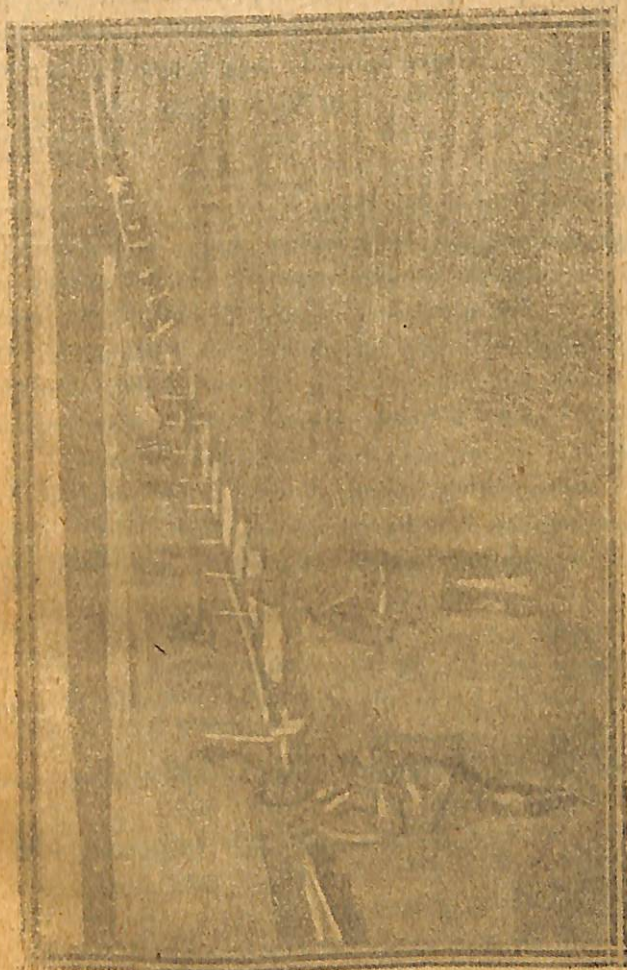
Այդ է պահանջում մեր հայրենիքի պատիւը, հայ ժողո-
վրդի պատիւը:

Հայ զինուոր, եղիր քաջ ու յողթող:

Քեզ հետ ենք ամէնքս:

Դէպի կռիւ, դէպի յողթանակ,

«ՌԱԶՄԻ»ի կոնսպիրոթիւն

Գաղական կամուրջ Արախի գետին վրայ, ուր կաստի կռիւ մը
ենդ ունեցաւ

«Մենք պիտի յայտենք անարգ բշտամուն, այրապես չիտյ փրկութիւն մեզ հանար եւ ով փոքրագոյնքեալք կը զի մեր սեղմ շարժերը կամ կը դաւաճանի հայրենիքին, այդպիսին մահաւան պատժի կենարարի կախարանի միջոցով, այն էլ հրապարակով:»

«Անխառնապիտի մահ բոլոր դասարկներին եւ մահ բոլոր դաւաճաններին»:

Սեպտեմբեր 30ի նախարարաց Խորհուրդը որոշեց որ նախարարները երթան ռազմական շրջանները թէ՛ կացութիւնը ուսումնասիրելու եւ թէ՛ ժողովրդային եռանդը քաջալերելու համար: Այսպէս, Կարս գոցին գիւղատնտեսական եւ պետական գոյքերու նախարար Սիմոն Վրացեան եւ խնամաւորութեան նախարար Արտաշէս Բաբայեան: Ղազարի ճակատը՝ ելմտական նախարար Արթուր Կիւրախանեան, Եփեսոսի ներքին գործոց նախարար Սարգիս Արարատեան, Ալեքսանդրապոլի հաղորդակցութեան նախարար Արշակ Զամաթեան եւ կրթական ու արուեստից նախարար Գէորգ Ղազարեան, Նոր Պայազլի՝ Մելիք Եօլչեան (այսպէս Արարատեան նահանգապետ) Էջմիածին ու Աշտարակ երեսփոխաններ Յակոբ Տ. Յակոբեան եւ Հ. Յէրաքեան:

Կառավարութեան գլխաւորական գործողութեանց բարոյական եւ նիւթական օժանդակութիւն ընձեռելու համար հրամայուեցաւ ամէն կողմ կազմել զօրաճակատի օժանդակող քօմիթէներ եւ հրատարակուեցաւ մասնաւոր հրահանգ մը որուն համաձայն զօրքերու ուտեստի ֆօնտ կազմելու համար ամէն մարդ, բացի անկարողներէն, պարտաւոր էր հացահատիկ եւ այլ ուտելիք տալ իր կարողութեան չափով:

Զօրաճակատի օժանդակող քօմիթէն հետեւեալ կոչը հրատարակեց ուղղեալ Հայաստանի քաղաքացիներուն. —

«Տաճիկ փաշաները վերջին փորձն են անում փրկել կործանուող Տաճկաստանը: Նրանք իրենց քիթ ու պոռնիկը յայնքի մօտ ջարդելուց յետոյ՝ դէտից-դէտից հաւաքել են իրենց սոված եւ ուժասպառ զօրքը, քչում են մեր երկրի վրայ, որ կշտացնեն մեր հացով, հաղցնեն մեր շորերը եւ եթէ կարելի է կործանեն մեր երկիրը:

Հայաստանի քաղաքացիներ, մեծ վտագներն անցել պըրծել ենք, հայրենիք ու զօրք ենք տուղծել, հիմի ամօթ կը լինի մեզ համար՝ եթէ այս անգամ չջարդենք տաճիկ զօրքի այդ խղճալի մնացորդներին:

Մենք չէինք, որ 1918 թւին Սարդարապատի եւ Ղարաքիլիսայի կռիւներում հրաշքներ գործեցինք: Մենք չէինք, որ ցրիւ տւինք Չանգիքաղարում, Շարուրում եւ Բէօխ-Վէդիում լայն գրած տաճկական հորդանքերն: Մենք չէինք, որ շարունակ ետ ենք չպոտում մեծ ու փոքր աւաղակային յարձակումները:

Մենք ուժ ունենք, տեղը եկած ժամանակ հրաշքներ ենք գործում, բայց դեռ մեր արեան մէջ հին տորկական վախի մնացորդ կայ: Դէն չպոտեցէք այդ վախը, մենք այլ եւս երբէք չպիտի յաղթուենք: Մենք հիմի կուռղ եւ յաղթող ժողովուրդ ենք: Մեր զօրքը արդէն վախեցրել է թշնամուն՝ մեր զօրքը անուն ունի: Մի լսէք վախկոտներին, դատաւիճներին եւ դաւաճաններին, լսեցէք մեր քաջարի զօրքի առաջնորդներին, կուռղներին եւ հերոսներին:

Հայ քաղաքացիներ, վերջին կռիւներն են, մի քանի ուժեղ հարւած էլ տանք թշնամուն՝ էլ նա մեր երկրի կողմը չի նայի: Լարենք մեք ուժերը, օգնենք մեր կառավարութեան, զօրքին, մեր փրկիչներին:

Ամէն քաղաքացի թող ամէն օր հարց տայ իրեն՝ թէ ի՞նչ է արել հայրենիքի փրկութեան համար:

Խօսելու ժամանակ չէ, պէտք է գործել, եւ գործել առաջ, վճռական կերպով:

Հայ քաղաքացիներ, ոտքի կանգնեցէք. ամբողջ հայութիւնը զօրք պիտի դառնայ: Օգնեցէք մեր իշխանութիւններին, որ զօրահատքը աւելի յաջող ընթանայ: Դատաւիճքներն քշեցէք աներկից, այգիներէրից եւ թաղատոցներէրից: Ամաչեցրէք վախկոտներին: Գնացէք գլխավարութեան: Մենք պիտի յաղթենք թշնամուն եւ անպատճառ կը յաղթենք:

Բաւական է ինչ թուրքը գլուխներս տարաւ. գնանք, ձգմենք մեր դարաւոր թշնամուն եւ հանդիստ կեանք վաշելենք:

ԶՕՐԱՃԱԿԱՏԻ ՕԺԱՆԴԱԿՈՂ ԿՕՄԻՏԷ

Նոյեմբերի 1ին 1920 թ.

17 — ԴԱՍԱԼՔՈՒԹԵԱՆ ԴԷՄ

Երեսնի պատկերով կարված կամուրջը

Կառավարութիւնը նախապէս փոխանակ զին. կազմակերպութեան մէջ իսկական կարգապահութիւն մը ստեղծել աշխատելու կամաւորական խումբերու ուժ կուտար իրր իրեն «վստահելի»ները: Այսպէս կազմուեցաւ շփացածներու դաս մը որ պահ մը հանրային կեանքին սպառնալիքը դարձաւ: Ասոնք կը կոչուէին Վաղարշապետի որսնք, զէն ի ձեռին իրենց կամքը կը պարտադրէին երբեմն Դաշակցութեան պետերուն գրգռմով եւ յաճախ իրենց քմահաճոյքին եւ հաշիւներուն համար: Մաղկերիսներու ծայրալեզութիւնները աշնքան անգապելի դարձան որ ժողովուրդին զայրոյթին եւ պահանջման վրայ կառավարութիւնը ստիպուեցաւ զանոնք կարգի բերելու համար ջանքեր թափել եւ յաջողեցաւ բնականաբար: Յարձակման սկիզբը անոնցմէ բնաւ մնացած չէր:

Բանակին այս թույլ կազմին հետեւանքով զասպարէթիւնը լայն ծաւալ գտած էր, այնպէս որ, երբ աղիտարեր պատերազմը սկսաւ, կառավարութիւնը ինքզինքը գտաւ խիստ միջոցներու հարկին առջեւ:

Ուստի Նախարարաց Խորհուրդի Սեպտ. 30-ի եւ Հոկտ. 2-ի որոշմանց համաձայն հրատարակուեցաւ հետեւեալ պարտադիր որոշումը. —

1. Դասալիքները 1919 թ. յուլիսի 24-ի նախարարների խորհրդի հաստատած օրէնքին համաձայն, ենթարկուում են մահւան պատժի զինուորական դաշտային դատարանի միջոցով, նրանց ամբողջ շարժական եւ անշարժ գոյքը գրաւուում է յօգուտ պետական գանձարանի:

2. Դասալիքների հետ ապրողներ ու նրանց ակնյայտնի թաղանթները ենթարկուում են 1—6 ամիս բանտարկութեան եւ նրանց շարժական եւ անշարժ գոյքը գրաւուում է յօգուտ պետական գանձարանի:

3. Բոլոր պետական հասարակական և մասնաւոր հիմնարկութիւններին, ինչպէս մասնաւոր անձանց արգելւում է ծառայութեան ընդունիլ նրանց, որոնք զինւորական ծառայութիւնից ազատման վկայական չեն ներկայացնի:

4. Սոյն կէտը չկատարող պաշտօնական անձինք ենթարկւում են ծառայութիւնից արձակման և բանտարկութեան 1—6 ամիս ժամանակով, իսկ մասնաւոր անձինք բանտարկութեան 1—6 ամիս, կամ տուգանքի՝ մինչև 200,000 բուրլի:

5. Գիւղական կոմիսարները և միլիցիայի բոլոր ծառայողները, որոնց չըջանում կը գտնուին դատաւիճներ — կենթարկւեն ծառայութիւնից արձակման և 1—6 ամիս բանտարկութեան. իսկ եթէ ապացուցւի, որ նրանք տեղեակ են եղել իրենց չըջանի դատաւիճների մասին և միջոցներ ձեռք չեն առել նրանց դէմ, կ'ենթարկւեն զինւորական դաշտային դատի:

6. Դատաւիճի յափշտակած պետական հագուստեղէնն ու գէնքը ակնյայտնի իրենց մօտ թաղցնողները ենթարկւում են պատասխանատուութեան, այդ իրերի շուկայի գնի վեցապատիկի վճարումով և 1—6 ամիս բանտարկութեան:

7. Սոյն պարտադիր որոշման գործադրութիւնը յանձնարարում եմ մայրաքաղաքում պարէտ (կեդրոնի հրամանատար) փոխ գնդապետ պ. Շահխաթունուն, Արարատեան, Շիրակի և Վանանդի նահանգապետներին յիշեալ նահանգներում ու Դիլիճանի գաւառում գաւառի միլիցիապետին:

8. Սոյն պարտադիր որոշումը յայտարարւում է ամենուրեք հեռագրով և ոյժ է ստանում լոյս տեսնելուց 24 ժամ յետոյ, պահելով իր ոյժը մինչև զինւորական դրութեան վերացումը:

Ներքին գործոց նախարար

Ս. ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ

Զինւորական դեպարտամենտի

սեփեւ — Կ. ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ

Այս հրամանագրին համաձայն Հայաստանի ամէն կողմը կազմուեցան դաշտային դատարաններ և զինւորական ատեաններ որոնք պիտի դատէին դատաւիճներն ու անկարգապահ սպաները: Այս դատարանները գործի սկսան և մերթ անորինեցին մահապատիժներ, սակայն ատիկա մեծ արդիւնք մը տուած ըլլալ չի թուիր: Վերջերը երբ վտանգը աւելի մօտեցաւ և Թուրքերը առաջացան Հայաստանի մէջ, գանգատները շատցան թէ մահապատիժը պէտք եղածին պէս չէ գործադրուած, թէ թոյլ վերաբերմունքը կը քաջալերէ անկարգապահութիւնը: Այնպէս որ Պ. Գրիգոր Չալխուշեան Հոկտ. 27ի Յառաջի մէջ յօդուած մը գրելով խտրել կը պահանջէր մահապատիժն անողորմ գործադրութիւնը և կը ծաղրէր վերջին պահուն նրեւանի մէջ կառավարութ'ան կողմէ իբր սպանալիք կանգնուած կախաղանները, թէ «հոն աղաւանդներ կը նստին» և մանուկներն իսկ կ'ըսեն «չեն կախի, ոչ ոքին չեն կախի»: Զարմանալին այն է որ մինչ այս կախաղանները պարսպ կը ֆիային, Հոկտ. 10ի կառավարական ղեկոյց մը կը հրամայէր պատեիլ ամէն անոնք որ տարածայնութիւն կը հանէին թէ այս կամ այն անձը պիտի կախուի:

Հոկտեմբեր 2ին նախարարաց խորհուրդը նկատելով որ զինւորական դատուն համար որոշուած միջոցները բաւական չեն, խորհեցաւ նոյն խտութիւնները հրամանագրել նաեւ վարչական դատակարգին համար: Այսպէս օրէնք մը պատրաստեց որով աստիճանական պատիժներ, մինչև իսկ մահապատիժ կը անօրինուէր պաշտօնութեան մէջ «սարսափելիօրէն տարածուած» կարգ մը յանցանքներու, կաշառակերութեան, սաւոյթաժի, գեղծումներու և դատաւիճութեան համար:

Սակայն այս բոլոր օրէնքները մետասաներորդ ժամուրմաստութիւններ էին միայն և գործադրութեան մասին չէին տարբերեր տաճկական նման օրէնքներէն:

18—ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ԸՆԹԱՅԲԸ

Դաշնակցութիւնը որ ամէնէն զօրաւոր և լաւ կազմակերպուած կուսակցութիւնն էր. արդէն Հայաստանի կազմութենէն ի վեր գրեթէ միշտ ինք էր որ կը կառավարէր գործերը: Իրաւ է թէ առաջները իշխանութեան մէջ ազդեցութիւն և դիրք ունէին նաև միւս կուսակցութիւնները, մասնաւորաբար Ժողովրդականը, սակայն հայ-վրական պատերազմի հոգակման և Միացեալ Հայաստանի յայտարարութեան (Մայիս 28ի ակտ) վրայ, Ժողովրդականները ետ կանչեցին իրենց նախարարները դահլիճէն, որով Դաշնակցութիւնը միշտակ գործեց: «Միացեալ Հայաստանի» Խորհրդարանի նոր ընտրութեանց պահուն ընտրական բաւական բուռն պայքար մը տեղի ունեցաւ, տեղ տեղ նոյնիսկ բռնաբարքներ, և Դաշնակցութիւնը ստացաւ աթոռներու ջախջախիչ, գրեթէ միահեծան մեծամասնութիւնը: Հազիւ քանի մը ոչ-դաշնակցականներ ընտրուեցան, այն ալ էս-էն (Սօցիալ-Բէլոյիցիօնէր):

Ժողովրդայիններու այս պարտութիւնը աւելի խրամատեց կուսակցական պայքարը և անողոք քննադատութիւններ կ'ընէին ընդդիմադիրները, նոյնիսկ մեղադրելով Դաշնակցականները բռնապետութեամբ: Երեւանի խորհրդարանը եղած էր միատարր, ինչպէս մենք օրինակը տեսած ենք Պոլսոյ մէջ, Իթիհատի մէջուսական Ժողովին մէջ: Սակայն արդ միօրինակութեան մէջ ընդդիմադիր էին էս-էրներն ու ձախակողմեան Դաշնակցականները, թէևս ասոնցը, բնակաւնաբար բարեկամ ընդդիմութիւն մըն էր:

Արդէն երկրին մէջ կուսակցական ուժի կարգաւ Դաշնակցութենէն յետոյ կուգային Ժողովրդականները, Ռամկավարները, էս-էրները, Սօցիալ-Ժողովրդական բանուորական կուսակցութիւնը, և Ս. Դ. Հնչակեանները որ արդէն չկայի պէս էին: Այս բոլորը եթէ միացնէին իրենց ուժերը դուշէ հաւասարէին Դաշնակցութեան ուժին, բայց որովհետեւ ըն-

կերային հայեցակէտի տարբերութիւններ կային, այդ չեղաւ: Օրինակ էս-էրները իբր ընկերվարական յեղափոխական ամենէն աւելի մօտ էին Դաշնակցութեան: Իսկ Ընկերվարական-գործաւորականները ընականաբար չէին կրնար պուրժուական Ժողովրդական-Ռամավարներու հետ ձեռք ձեռքի գործել:

Այսուհանդերձ երբ սկսաւ թրքական յարձակումը որ կը սպառնար այնքան ահաւոր զոհարելութեամբ ստացուած հայրենիքը կործանել, բոլոր կուսակցութիւններն ալ գլխակցեցան դժնդակ վաճառին: Մահու և կենաց բոլէն էր: Կուսակցական, դասակարգային, դադափարական տարբերութիւններն ու կիրքերը պէտք է հալէին դարաւոր թշնամիին բացած երախին առջեւ, միաձախատ և միակամ ընդդիմելու համար զայն:

Այսպէս ալ եղաւ:

Բոլոր կուսակցութիւնները խմբուեցան կառավարութեան շուրջ: Ներքին գործոց նախարար Արարատեան Հոկտ. 1ին իր մօտ Ժողովի հրաւիրեց անոնց պետերը ինչպէս նաև մամուլի ներկայացուցիչները և պարզելով քաղաքական կացութեան լրջութիւնը, խնդրեց որ օգնեն իրենց, երբ հայրենիքը վտանգի մէջ է: Բնականաբար այս առթիւ խօսեցաւ առաջիկային ընդդիմադիր կուսակցութեանց տրուելիք մասնակցութեան մասին, պետական գործերու մէջ:

Բոլոր կուսակցութիւններն և խմբակիրները պարզեցին իրենց տեսակէտները. ի վերջոյ համամիա գտնուեցան ամբողջ ուժով օժանդակելու կառավարութեան, և այսպէս կազմուեցաւ Միջկուսակցական Խորհուրդ մըն ալ:

Բայց ասկից առաջ արդէն կուսակցութիւնները իրենց հայրենասիրութեան պարտքը կատարեցին, առանձին կոչելով, որոնց պատճէները կը գնենք հոս.

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

Հայ ժողովուրդ

Այն վայրկեանին երբ համաշխարհային կեանքը երկաթառետու ու արիւնահեղ պատերազմի վայրի-վերումներէց յետոյ ընդհանուն հունի մէջ է մտնում, երբ սօլշեւիզմը մահւան գալարումներէ մէջ վերջին փորձերն է անում ազատուելու հակապօլշեւիքեան ուժերի իրան սեղմող օղակից, երբ մեր դարաւոր քաղաքական իղձը կեանքի մէջ լիովին իրագործուելու վրայ է,

Այդ բոլէին Գէմալական Թուրքիան, լաւ դիտակցելով իր մօտալուտ ու անփառունակ վախճանը, մի նոր յանդուգն դաւ է կազմակերպել հայ ժողովրդի դէմ:

Թիւրքական կանոնաւոր զօրամասեր և հրոսախմբեր ներս են խուժել մեր պետութեան խորքերը և սպառնում են Արեւելեան Հայաստանի բանալի՝ Կարսին:

Անս գլուխ կորցրած քիւրճարիստականիւրների վոհմակներն են, որ անցել են մեր տահմաններ:

Իր գոյութեանն ու անկախութեանն սպառնացող այս նոր վտանգի հանդէպ հայ ժողովուրդը պիտի հանդէս բերի իր վաղեմի կամքը, կորովն ու ա՛վեհերութիւնը:

Հայ ժողովուրդը կորոզացել է ոչ միայն կասեցնել, այլ և յաղթանակներ տանել 1918 թուին դեռ հզօր թիւրքական բանակների վրայ, և այժմեան մի քանի հազար թափթփուքները չեն, որ պիտի կործանեն մեր ժողովուրդն ու պետութիւնը:

Չմոռանա՞նք որ քէմալական Թիւրքիան բոլոր կողմերէց չրջապատուած է մեծ ու փոքր դաշնակիցների զօրական ուժերի խեղդիչ օղակով:

Չմոռնա՞նք, մեր հայ ժողովուրդը այժմ ունի իր պետութիւնն ու բոլոր տուեալները յաջող կռիւ մղելու և յաղթելու համար ամբարտաւան թշնամուն:

Ուստի, նորից ցուցարեւեմ ապրելու և յաղթելու մեր կաւկը:

Սեղմենք մեր շարքերը, կազմենք մի՞ հաւսագրային նախաձեռն, ինչպէս սովոր ենք անել մեր ժողովուրդի և պետութեան համար վտանգաւոր վայրկեաններում:

Հաւատով և անվրդով շարունակենք մեր պայքարը թշնամու դէմ, և ոչ մի Հայ չպիտի պարտազանց լինի:

Ամեն ինչ պիտի և զոհաբերել յաւուր մեր ժողովուրդի փրկութեան և Միացեալ ու Անկախ Հայաստանի:

Կեցցէ՛ Հայ ժողովուրդը: Կեցցէ՛ Հայ քաջարի զօրքը: Կեցցէ՛ Միացեալ և անկախ Հայաստանը: Կորչին նրան բոլոր ներքին ու արտաքին թշնամիները:

Հայ ժողովուրդ. կուսակցութեան

Հայաստանի Կեդր. Կոմիտե

Երեւան, 2 Հոկտ.

ՍՕՑԻԱԼԻՍՏ-ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆՆԵՐԻ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

«ԿՈՒՈՎ ԿԵԼԵՍ ՔՈ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ»

Ընկերներ!

Տաճիկ փաշաները, քիւրդ ու թուրք հորդանների զուլան անցած, ներս են խուժել մեր երկիրը: Բաղմահազար հայ գիւղացիներ Կարսի չրջանից տեղահան են ելած ու կրկին գրկել են «գաղթականի» ցուպը: Հայ դեմոկրատիայի հազիւ ապաքինւած վէրքը դարձեալ նորոգւել է և առատօրէն հոսում է արիւն: Նրա կրծքից: Նորից մեր ֆիզիքական դոյութեան խնդիրն է դրւած սլաւոնութեան կշռաթափի վրայ:

Օրհասի այս ժամին Հայաստանի դեմոկրատիան մնացել է մենակ ու անօգնական: Երկու տարւայ քաղաքական անկախ կեանքի ընթացքում մենք չկարողացանք ունենալ

դրսի այնպիսի բարեկամներ, որոնց օգնութեան վրայ կարողանայինք յայտ դնել վտանգի ժամին: Չկան եւրոպական իմպերիալիստները, մեր այդ «հաւատարիմ բարեկամները»... ճաշկերոյթներին ժամանակ: Չկան բարեկամներ և մեր հարեւանների շարքերում: Հայ դեմոկրատիան այսօր իր ուժերով է, որ պէտք է ապահովէ իր գոյութիւնը և յետ վանէ արեւմտեւոր թշնամուն:

Այսօրւայ յաջողութեան միակ պայմանը, ընկերներ, մեր դեմոկրատիայի բովանդակ ուժերին կազմակերպումն է հայրենիքի ինքնապաշտպանութեան գործի շուրջը:

Հայ քաղաքական կեանքի ձեւաւորման ու նրա սոցիալական բովանդակութեան շուրջը եղել են մեծ տարաձայնութիւններ մեր և Հայաստանի ղեկավար հոսանքի մէջ, որի հետեւանքով ստեղծւել է ծանր ու գաղջ մթնոլորտ միակուս ու միակամ գործունէութեան համար:

Բայց վտանգը այսօր սպառնում է հայ բազմատանջ դեմոկրատիայի ոչ միայն քաղաքական իդէալներին, այլ նաև նրա ֆիզիքական գոյութեան, և այդպիսի մոմենտում մենք պէտք է մոռանանք ամեն ինչ, պէտք է բովանդակագուրկ դարձնենք մեր միտքն ու հոգին և նւիրենք միայն և միայն մի գործի՝ ճակատի պաշտպանութեան:

Մեր կեանքի այս փլուզումի օրերին իւրաքանչիւր ազնիւ գործիչի աշխատանքը կրկնակի արժէք ունի: Եւ այդպիսի մի մոմենտում սոցիալիստ-յեղափոխականը պէտք է լինի առաջին շարքերում, իր անկաշառ կարողութիւնները ի սպաս դնելու հայրենիքի պաշտպանութեան գործին:

Դէպի ճակատ, ընկերներ:

Դէպի մեր իրաւունքների բնձեռումը, յաղթական կուռում:

Սօցիալիստ-Յեղափոխականների
Կուսակցութեան Հայաստանի Կոմիտէ

2 Հոկտեմբերի 1920 թ.

Երեւան

*
* *

ՀՕՐԱՎԱՐ ԴՐՕ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՑ. ԴԵՄ. ԲԱՆ. ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹԻՒՆ
ՊՐՈԼԵՏԱՐՆԵՐ ԲՈԼՈՐ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՄԻԱՑԷՔ

Հայ ժողովրդին

Լսի՛ր, Հայ ժողովուրդ: Աչքերդ բաց ու տես: Թուրք փաշաների մահաւան գերանդին նորեկ ցցել է քո սահմաններին: Նորեկ կրակի խանձողը առած՝ թիւրք փաշաները հըր-գեհն են մատնում քո գիւղերը, կողոպտում քո ինչքը: Թիւրք սուլթանները, փաշաներն ու բէկերը դարեր շարունակ ուրիշ արհեստ չեն իմացել, քան այն, որ այսօր գործադրում են: Նրանք ապրել են ուրիշի վաստակով, նրանք երկրպագել են բռնութեան ու հալածանքի աստծուն և դրան են սու-վորեցրել իրենց գիւղացիներին ու անասնապահներին: Այսօր չկայ արխնարբու թիւրք փաշա և առաքինի, իր աշխատանքով ապրող թիւրք գիւղացի: Թիւրքը դարձել է մի առան-ձին արարած, մի ջուկ ազգ: Ամեն մի թիւրք բռնացող ու հալածող է, երբ իրան ուժեղ է զգում: Ամեն մի թիւրք պատրաստ է խեղճ ձեւանալ, երբ թոյլ են նրա ոյժերը: Թիւրքը նենգ է, խորամանկ ու խարերայ: Այդպէս է դաս-տիարակել նրան պատմութիւնը: Նա միշտ ապրել է ուրիշի հաշիւին: Նրա մեծերը իւրացրել են առիւծի բաժինը, հասա-րակին նետելով փշրանքները: Մեծերը — այդ սուլթանները, փաշաներն և բէկերը — պահել են քեօշկեր, պալատներ ու հարէմներ: Հասարակ թիւրքը խել է հայի, յոյնի, բուլղարի և միւս հպատակ ազգերի արտը, տունը, կենդանիները և նրանց դուռն քշել իրանց հարազատ հայրենիքից: Թիւրքը երբէք չի եղել, քանի նա իշխանութիւն է ունեցել:

Լսի՛ր, Հայ ժողովուրդ: Աչքերդ բաց ու տես: Ահա այդ թիւրքն է գալիս քեզ վրա, մի ձեռքին մահաւան գերանդի, միւսում հրդեհի խանձող: Հազար ամօթ կլինի քեզ համար, հայ մարդ, եթէ դու չճանաչես թիւրքին և նրանցից սպասես որ և է գութ կամ ազնւութիւն: Այսօր դու, հայ մարդ, պիտի իմանաս նաև այն, որ արխնարբու թիւրք փաշաները

բարեկամութիւն են հաստատել խեղճ ու գլուխը կորցրած ռուս բոլշեւիկներին հետ: Բոլշեւիկները փաշաներին տւել են փող ու զէնք, որ նրանք կռւին Անգլիայի դէմ: Բայց փաշաների ոյժը չի հասնում հզօր Անգլիային և նրանք դիմել են իրանց հին արհեստին: Այդ հին արհեստը այն է, որ կո-տորեն ու կողոպտեն թոյլերին: Թիւրք փաշաները մեզ կար-ծում են անպաշտպան և առաջին յարձակումը մեզ վրա են գործում:

Լսի՛ր, Հայ ժողովուրդ: Աչքերդ բաց ու տես: Թիւրք փաշաների երեսից մենք ուրիշ գնալիք տեղ չունենք: Թիւրքն է, որ պիտի թողնի մեր հայրենիքը: Պիտի ջարդել նրա քիթն ու պոռնոգը: Պիտի ոչնչացնել փաշայական վնասակները: Ի դէ՛հ: Հայութիւնը պիտի դառնայ կռու բանակ: Մեր մէջ է: Պէտք է հրաժարւել անհոգութիւնից ու փնթիւթիւնից:

Մի հոգս, մի խորհուրդ պիտի ճանաչէ հայը — ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՓՐԿՈՒԹԻՒՆԸ: Մի կամք, մի միտք պիտի նստի հայի մէջ — ԹՇՆԱՄՈՒ ԶԱԽԶԱԽՈՒՄԸ: Մենք ու մենք ենք մնացել: Մեր ոյժերով պիտի պահպանենք մեր տունը: Եւ դա կ'անենք, եթէ չար կամքը հալածւի մեզանից:

Լսի՛ր, Հայ ժողովուրդ: Ամուր կանգնիր քո կառավա-րութեան թիկունքին: Սրբութեամբ կատարիր նրա բոլոր հրամանները: Մի թերանար քեզ վրա դրւած պարտականու-թիւնների մէջ. Թիւրքը պիտի քշի Կարսի չրջանից: Նրա պիղծ օտքը պիտի կտրել մեր սահմաններում: Եւ դա կլինի, եթէ դու Հայ ժողովուրդ, գիտակցես ահաւոր փորձութիւնը, եթէ դու Հայ ժողովուրդ, գիտակցես հայրենիքի սե-բոյր ոյժերդ տրամադրես կառավարութեան, հայրենիքի սե-ղանին ընծայ րեւես զաւակներդ, հացդ ու փողդ: Բոլորը հայրենիքի համար, ընդհանուրի համար, Հայաստանի ու ազգի համար: Միտին մենք կանք ու կմնանք: Առանձին առանձին մեզ մահ է սպասում:

Կեցցէ՛ հայի տոկոսութիւնը!

Կեցցէ՛ նրա զոհաբերող ու մարտող ոգին!

Մա՛հ թշնամիներին, մա՛հ թիւրք փաշաներին և նրանց
ամեն կարգի արքանեակներին!

Հայաս. Սոց. Դեմ. Բան. Կուսակցութեան

Կենտրոնական Կոմիտէ

Երևան, 1920 թ. Հոկտ. 2

*
* *

ՄԻԺԿՈՒՍԱԿԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Կ Ո Չ

Հայ ժողովուրդ

Օգոստոսի 10-ի պայմանագրով Հաշտարար կոնֆերանսը
և պարտած թիւրքիան ճանաչեցին մեր իրաւունքը ստեղծելու Ազատ, Անկախ ու Միացեալ Հայաստանը: Մեր հայրենիքի մի մասը, որին տիրացել է թիւրքիայի ապստամբ փաշաներից մէկը՝ Մուստաֆա Բեմալը՝ այդ պայմանագրի իմաստով պիտի պարպւի թիւրք ոյժերից և յանձնւի Հայաստանի Հանրապետութեան: Պայմանագրի այդ պահանջը իրագործելու փոխարէն՝ Մուստաֆա Բեմալը արշաւանք է կազմակերպել զէպի մեր պետութեան սահմանները և նպատակ ունի իր բռնութեամբ գրաւած գաւառներին կցել նոր հայկական հողեր ևս: Ոչ միայն այդ: Նա նպատակ ունի ջախջախել նաև հայ ժողովրդի զինամղրական ոյժը, մի անգամ էլ մեզ արնաքամ անել, որպէսզի հնարաւորութիւն ունենայ երկար պահել իր բռնաւոր ճիրաններում մեր հայրենական ժառանգութիւնը: Բեմալը կամենում է անհնարին դարձնել զաղթի ճանապարհներին հիւժուղ մեր ժողովրդի վերադարձը հայրենիք: Նա նպատակ ունի մեր ժողովրդի տարագիր դաւաններին բնդմիշտ զրկել հայրենիքի քաղցրութիւնից ու հարազատ պետութեան հովանաւորութիւնից:

Փորձութեան օրեր են, Հայ ժողովուրդ: Արտաքին թըշ-

նամու արշաւանքին մենք պիտի պատասխանենք կռու դիմադրութեամբ: Անպատկառ թշնամուն մենք պէտք է դուրս չպրտենք մեր երկրի սահմաններից: Նա այնպիսի հարուած պիտի ստանայ մեր զինեալ բազկից, որ խոնարհի օդոստոս 10ի պայմանագրի առաջ և ձեռք քաշէ ոչ միայն մեր այսօրւայ սահմաններից այլ և մաքրէ նախկին թիւրքա-Հայաստանը:

Արտաքին թշնամին թող իմանայ, հայ ժողովուրդ, որ Անկախութեան և հայրենիքի նուաճման խնդրում տարածաշնութիւն չկայ հայ քաղաքական կուսակցութիւնների միջև: Մենք, հայ քաղաքական մտքի տարրեր հոսանքներս, այսօր վստահութեամբ ենք վերաբերում մեր կառավարութեան այն բոլոր ջանքերին, որոնք նպատակ ունեն յաղթել և ևս դուրս վանել թշնամուն մեր սահմաններից: Մենք աչք չունենք դրած ուրիշի սեփականութեան վրայ: Մենք կամենում ենք պահպանել և տիրանալ մեր հայրենի սեփականութեան: Այս խնդրում մենք համերաշխ ենք մեր կառավարութեան հետ: Փեղ էլ, Հայ ժողովուրդ, հրաւիրում ենք միա-կամ լինել նրա հետ, նեցուկ կանգնել նրա ձեռնարկած միջոցներին և արտաքին թշնամու դիմաց մոռանալ ամեն տարածաշնութիւն ու պատակտում:

Արտաքին թշնամուց, թիւրքական փաշաներից ու բեկերից, դու բարիք չպիտի սպասես, Հայ ժողովուրդ: Ամեն բարիք ու երջանկութիւն դու պիտի նուաճես քո լարուած աշխատանքով ու եռանդով: Յոյց տուր քո աշխարհաշէն ձերբերք, քո զինադրական կորովը այսօր պատերազմի դաշտում, վաղը խաղաղ աշխատանքի մէջ:

Հանրապետութեան դրօշակի տակ զէպի ռազմադաշտ, զէպի յաղթութիւն:

Հայ Յ. Դաքնակցութեան Երևանի Կենտ. Կոմիտէ

Հայ ժող. Կուսակց. Հայաստանի Կենտ. Կոմիտէ

Հայ Ռաւկ. Կուսակց. Հայաստանի Կենտ. Կոմիտէ

Հայաս. Սոց. Դեմ. Բան. Կուսակ. Կենտ. Կոմիտէ

Սոց. Յեղ. Կուսակց. Հայաստանի Կենտ. Կոմիտէ

Ս. Դ. Հեղակաւ Կուսակց. Երևանի Կենտ. Կոմիտէ

4 Հոկտեմբերի 1920 թ.

Երևան

*
* *

Հովտեմբեր 5ին ներքին գործոց նախարարին մօտ տեղի ունեցաւ միջկուսակցական և մայրաքաղաքի մամուլի ներկայացուցիչներու խորհրդակցական նոր ժողով մը, որուն որոշման համաձայն միջկուսակցական մնայուն մարմին մը կազմուեցաւ Պ. Արամ Սաֆրաստեանի նախագահութեամբ:

Միջկուսակցական խորհուրդը որոշեց միջոցներ ձեռք առնել որպէսզի իրենց գաւառային մասնաճիւղերուն կողմէ ալ կազմուին նմանօրինակ միջկուսակցական խորհուրդներ ամէն շրջանի մէջ: Այս նպատակով կեդրոնական միջկուսակցական խորհուրդի կողմէ Կարսի և Ալէքսանդրապոլի շրջանը մեկնեցաւ բօխկ Յարօ, դէպի Էջմիածին, Օշական և Աշտարակ՝ Յակոբ Տ. Յակոբեան (Դաշնակցական) Կոստ. Գիւլնազարեան (Ժողովրդական) և Լազօ (Հնչակեան):

Միջկուսակցականը և իր գաւառային մասնաճիւղերը, ամէն կերպով աշխատեցան ժողովուրդը սթափեցնել վերահաս վտանգին հանդէպ, կամաւորական շարժումը քաջալերել, ճակատին օգնութեան գործը կազմակերպել, կառավարութեան գործողութիւններուն օժանդակել և զիւրացնել անոր գործը:

Այնպէս որ, երբ քէմալական ուժերը քայլ առ քայլ կը թափանցէին հայրենի հողէն ներս, հոն ամէն շերտաւորում ի մի խառնած էր, բացի բնականորաբար պաշտօնէրէն հոսանքէն, որ թէեւ շատ տկար, բայց լուռ ու կատաղի փրօփականտ մը կը մղէր:

19—ՀՈԳԵՒՈՐԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Հայաստանի սպառնացող վտանգը անտարբեր չէր կրնար թողուլ նաև հոգեւորական դասը, հակառակ անոր որ Դաշնակցական կառավարութիւնը հաշտ չէր կղերական դասին: Միայն թէ, իր բարոյական ազդեցութեան տեսակով հակակրդեր նպայքար չէր մղեր ու պատշաճ յարգանքը կ'ընծայէր Մայր-աթոռին:

Պատերազմի անակնկալ սլալթումը կը հարկադրէր հայրենիքի բոլոր անկիւններուն մէջ յետին ուժերուն շարժման մէջ գրուելը, և այս բանին մէջ հոգեւորականներու դերը արհամարհելի չէր: Օրինակը բարձրէն պիտի գար, և անոր հետեւանքով եկեղեցականութիւնն ալ գրաւոր կամ բերանացի մասնակից եղաւ ինքնապաշտպանութեան գործին քաջալերման: Ամենայն Հայոց Հայրապետը որ ամբողջ պատերազմի ընթացքին քաջալերած էր զինուորական շարժումը և օրհնած հայ զէնքը, հետեւեալ կոնդակը հրատարակեց.

ԳԵՈՐԳ ԺԱՌԱՅ ՅԻՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ Եւ անհասանելի կամոքն Աստուծոյ եպիսկոպոսապետ Եւ կաթողիկոս ամենայն Հայոց, ծայրագոյն պատրիարք համագգային նախամեծար արքունոյ Արարատեան առաքելական մայր եկեղեցւոյ սրբոյ կաթողիկէ Էջմիածնի:

Հայրենիքի հարազատ զաւակներին, մեր քաջարի զինուորականներին, քաղաքացիներին և զիւրացիներին, միացեալ, ազատ և մեծ Հայաստանի համայն ժառանգներին նւիրում ենք մեր հայրապետական ողջոյն և օրհնութիւն:

Սիրելիք

Հայրենիքի սպայճառ հորիզոնը նորից մթնեց, խաղաղ կեանքը նորից խանդարեց, հայ արիւնաքամ ժողովուրդը սահմաններէ վրայ տեղահան բաց երկնքի տակն է մնացեր. մեր սահմաններէ վերայ նորից գոռում են թնդանօթներն, դարձեալ երկու տարի առաջւայ մղձաւանջը տիրեր է ամեն նուրբ և ամենքի բերնից լսուած է «գալիս է թշնամին»:

ՍՊԱՐԱՊԵՏ ՆԱԶԱՐԲԷԿԵԱՆՑ

Այո, հայոց ժողովուրդ, գալիս է թշնամին, անգութ թշնամին, նա արդէն մեր դրան, մեր զէմ կանգնած է եւ վերջին ուժերը հաւաքած յուսահատ կռիւ է մղում եւ ուղում է մեզ բոլորովին տանից տեղից, հայրենիքից եւ ազատութիւնից զրկել եւ խորայելի նման մեր սովորները անապատի մէջ ցիր ու ցան անել: Ի՞նչ ես մտածում դու անել. կռւել քաջարար եւ մեռնել հերոսաբար, թէ յաւիտենական ստրուկ դառնալ, կամ պարանոցը թշնամու սրի առաջ պարզել եւ ոչնչանալ: Հեռ՛ւ հեռ՛ւ քեզանից, այդ ինքնակործան միտքը: Եթէ քեզ համար թանկ է հայրենիք, եթէ դու սիրում ես ազատ ապրիլ, եթէ քեզ համար նախնական եւ սուրբ է հայի անունը, պատիւը, հայրերիդ ու պապերիդ արիւնով ներկւած եկեղեցին, ընտանեկան սրբութիւնը եւ օջախը, ապա ժամանակ է որ դու զէնքը ձեռքիդ պաշտպան հանդիսանաս վտանգուած հայրենիքիդ:

Հայ զօրապետներ, յիշեցէք հայրենիքի եւ եկեղեցու պաշտպան Ս. Վարդանին, վերցրէք ձեր զինարկները, խաչակնքեցէք ձեզ յանուն հայրենիքի եւ սուրբ ձեռքին խոյսցէք արծւօրէն թշնամու վերայ եւ թող ձեր սպա յակոյտը եւ քաջարի զինւորներ ձեր յետեւից բաղէների նման հետեւին ձեզ: Երկու տարւայ կեանքը մեզ սովորեցրեց, որ մենք պէտք է պաշտպանենք մեր հայրենիքը, օտարը մեզ չօգնեց եւ չի օգնելու: Հայ քաջարի զինւոր, դու քո քաջութեամբ եւ անվահերութեամբ աշխարհք դարմացրիր, հաւաքիր ուժերդ վերջին անգամ, տուր միանգամ էլ քու մահացու հարւածը հայրենիքի եւ հայի ազատութիւնը ջնջել ցանկացող անողորմ թշնամուն: Հաւատա եւ հաւատա թէ քո այդ վերջին հարուածով յաւիտեանս կը ջախջախես թշնամուն անկանգուն կերպով, որովհետեւ սա նորա վերջին յուսահատական կռիւն է, կամ ոչնչանալ յաւիտեան եւ կամ ոչնչացնել քեզ:

Հայոց հայրապետը ձեզ է ուղղում իւր խօսքը Մեծ Հա-

յաստանցիներ, Կարնեցի, Մշեցի, Սասունցի քաջեր եւ դուք Վասպուրական աշխարհի, Մոկաց, Շատախի, Ռշտունեաց եւ Խիզանի առեւծներ, ելէք—եկէք վերցրէք ձեր սուրն ու հրացանը, վազեցէք դէպի կուռ դաշտը, հանդէս եկէք ձեր բազուկներով եւ սրերով, ձեր ոսոխ քրդերի դէմ ցոյց տւէք, որ դուք դեռ կաք ու չէք մեռեր:

Գնացէք կուռեցէք քաջաբար եւ ձեր սրերով մաքրեցէք ձեր ճանապարհը դէպի ձեր մոխրացեալ վաթանը, Մուշն ու Սասուն, դէպի Ս. Կարապետն ու Ախթամար: Իսկ դուք Սրարատեան աշխարհի հարազատներ, Վաղարշապատի, Օշականի, Աշտարակի, Սարգարապատի, Ապարանի, Շիրակի, Ծաղկաձորի եւ Գեղարքունեաց զաւակներ. թողէք ծերերին, ձեր մայրերին եւ քոյրերին, ձեր տնային աշխատանքներն, ձեր ազատութեան վտանգ է սպառնում, թուէք դէպի սահմանադուլներ, յիշեցէք Զէյվան ու Սարգարաբատն, որտեղ ցոյց տւիք ձեր քաջութիւնը, որտեղ թշնամուն հալածական փախցրէք, ելէք ի հանդէս. ներքին թշնամիները մաքրեցրէք, մաքրիք քաջաբար եւ արտաքին թշնամուդ, որպէսզի Մասիսի գլխին տնկած հայկական դրօշակը անսասան մնայ:

Եկէք եւ դուք հայոց փոքրիկ հօտի փոքր հովիւներ, ելէք հայ ուխտապահ երէցներ, հարէք եկեղեցու զանգակներ, վերցրէք ձեր խաչն Ղեւոնդեանց նման եւ մտէք հայ բանակի շարերը. խրախուսեցէք ձեր զաւակներին, հայ քաջարի զինուորին, թող տեսնի նա իւր կողքին իւր հարազատին եւ ոգեւորի հարեւնիքի սրբութեանց սիրովն ու կրակովն, ելէք եւ կատարեցէք ձեր ուխտն ու պարտքը:

Ես հաւատում եմ, սիրելի ժողովուրդ, քո քաջութեան, ես հաւատում եմ Հայաստանի հզօր Աստուծուն եւ նորա ըսքանչելիքներին. նա որ տուեց ուժ ու կարողութիւն մեր մի բոլուն քաջերին, երկու տարի անընդհատ հարուածելու հայրենիքի եւ եկեղեցու թշնամուն, նա այս անգամ եւս կը տայ հայրենիքի քաջերին, փառաւոր յաղթանակը եւ խրոխտացած թշնամուն խորտակւած ցիր ու ցան կը հալածէ:

Գնա՛, հայ ժողովուրդ: Գնա հաւատով դէպի մարտի դաշտը, քեզ օգնական Փրկչի Ս. խաչը, քեզ պահապան մեր Ս. Լուսաւորչի հզօր աջը եւ քեզ ուղեկից Հայոց Հայրապետի աղօթքն ու արտասուքը:

ԳԵՌՐԳ. Ե.

Կարողիկոս ամենայն Հայոց

12 Հոկտեմբերի 1920 ամի
եւ ըստ տոմարիս Ռ Յ Հ.
ի Հայրապետութեան մերումթ.
ամի յԱրարատեան Մ. աթոռոյ
Ս. Էջմիածնի ի Վաղարշապատ
558 թ.

20—ՀԱՆՐԱՅԻՆ ՄԻԹԻՆԿՆԵՐԸ

Ընդհանուր շարժումին մէջ բնականաբար չափի մոտեցողէին հրապարակային հաւաքոյթները, խանդավառելու համար ամբոխը դէպի պաշտականութիւն: Միթիւնկը լաւագոյն զէնք մըն է բարոյական ուժի տեսակէտով: Ուստի, անազանքին հետ սկսան նաեւ միթիւնկները:

Հոկտեմբեր 2ին շարաթ երեկոյեան ժամը 7ին առաջին միթիւնկը կազմուեցաւ Դաշնակցութեան նախաձեռնութեամբ երեւանի խորհրդարանին շէնքին մէջ: Խօսեցան Դաշնակցական, ժողովրդական եւ Սօցիալ Դեմօկրատ բանախօսներ, պարզելով վտանգը:

Յաջորդ օրը, Հոկտ. 3ին, կիրակի նոր միթիւնկ մը տեղի ունեցաւ առտուան ժամը 10ին, չուկայի հրապարակը, որմէ յետոյ, թափօր կազմուելով ամբոխը շարժեցաւ դէպի Խորհրդարանի շէնքը նուագախումբի առաջնորդութեամբ: Հոն խօսեցան կուսակցութեանց ներկայացուցիչները, Եղիւտիւներու ներկայացուցիչ Եղստեֆ Կէյ եւ Խորհրդարանի փոխնախագահ Ա. Սահակեան: Թափօրը գնաց զինուորական նախարարութեան շէնքը ուր պատշգամբէն խօսեցան նախարար Ռուբէն Տ. Մինասեան, սպարապետ Նազարբէկեան եւ նա-

խարարի օգնական. Զօր, Հախվերտեան: Ամբոխը նոյն ոգեւորութեամբ շարժեցաւ դէպի վարչապետին բնակարանը ուր Պ. Օհանջանեան ողջունեց ժողովուրդը և ան խանդավառ ցոյց մը կատարեց: Այդ պահուն վարչապետին քով կը գտնուէին Հայաստանի Անգլիական ներկայացուցիչ գլխապետ (հարիւրապետ) Գրեհի և Կովկասի բրիտանական նորընտիր բարձր քովսէր գնդապետ Սթօքս, որ Թիֆլիսէն նոյն օրն իսկ Երեւան ժամանած էր: Ժողովուրդը խանդաղէն ծափող-ջուռնեց զանոնք: Անոնք յաջորդ օրը գացին Կարս, ամբուլթիւնները քննելու:

Հոկտ. 4ին Էոր միթինկ:

Հոկտ. 6ին յայտարարուեցաւ Կարմիր խաչի շարք, որի ընթացքին ամբողջ Հայաստանի մէջ բացուեցաւ հանգանակութիւն յօգուտ քաջարի զինուորութեան: Կոչ կ'ուղղուէր նիւթապէս օգնելու անոնց որ Փիղիքապէս չէին կրնար օգտակար ըլլալ: Կիները, օրիորդներ ու ծերերը, կը հրաւիրուէին առատաձեռն ըլլալ Հայաստանի Կարմիր խաչին, որ զօրքին պիտոյք պիտի հոգար, փախստական ժողովուրդը պիտի պատապարէր ու կերակրէր:

Հոկտ. 7ին կէս օրին ամենայն հայոց Հայրապետի բանահաճ ցանկութեամբ Երեւանի մէջ տեղի ունեցաւ հսկայական թափօր և մաղթանք հայ բանակին զինուց յաղթութիւն պարգեւելու համար: Մաղթանքի թափօրն սկսաւ Ս. Պօղոս Պետրոս եկեղեցիէն, Գէորգ Նպս. Զօրէքճեանի գլխաւորութեամբ, զօրքի և նուագախումբի ուղեկցութեամբ և հազարաւոր ժողովուրդի մասնակցութեամբ: Մաղթանքը կատարուեցաւ պարէտային վարչութեան (կեդրոնի հրամատաւրութեան) հրապարակին վրայ ուր ներկայ էին խորհրդարանի նախագահը, անդամները, վարչապետը, նախարարները, սպարապետը, սպայակոյտը և պաշտօնատարներ: Կարդացուեցաւ վեհափառ Հայրապետին կոնդակը զոր նախորդ գլուխին մէջ հրատարակած էինք: Խօսեցան Գէորգ Նպս. և խորհրդարանի փոխ նախագահ Պ. Ա. Սահակեան: Թափօրը ապա զնաց մինչեւ Ս. Լուսաւորիչի եկեղեցին, ուրկէ ցրուեցաւ:

Իսկ Հոկտ. 10ին իրիկունը միջկուսակցական կեդրոնական խորհուրդին կողմէ կազմուած միթինկը ամէնէն հանդիսաւորը եղաւ: Ահագին բազմութիւն մը խոնուած էր խորհրդարանի չէնքին մէջ ուր շարժիլ անկարելի էր: Միջկուսակցականի նախագահ Ա. Սափրաստեան բացաւ միթինկը, բացատրելով միջկուսակցականի կազմութեան նպատակը, բեմ հրաւիրեց բանախօսները: Նախ խօսեցաւ արդարադատութեան նախարար Ա. Զիլինգարեանը, յետոյ միւս կուսակցութեանց ներկայացուցիչները, ամէնքն ալ խանդավառելով ժողովուրդը և բուռն ծափեր խլելով: Սօցիալ յեղափոխական (էս-էք) Գ. Զուբար իր ճառը վերջացուց սա բառերով. «Մահն է մեր դաշնակիցը. ուրեմն մեկ անպարս եմ»: Յետոյ նախագահ Սափրաստեանի առաջարկով ընդունուեցաւ հետեւեալ բանաձեւը.—

«Երեւանի հասարակութիւնը, ամսիս 10ին, միջկուսակցական խորհրդի կողմէ պարլամենտի դահլիճում կազմուած միութնովն, լսելով քաղաքական ներկայ կացութեան մասին Հայաստանի կառավարութեան ներկայացուցիչ Պ. Արտաշէս Զիլինգարեանի ղեկուցումը և քաղաքական կուսակցութիւնների ներկայացուցիչների ճառերը, միաձայն ընդունեց հետեւեալ բանաձեւը.—

1. Յայտնել լիսլիսսար փաստութիւն Հայաստանի կառավարութեան հայրենիքի պաշտպանութեան նպատակով ձեռնարկուած կտրուկ միջոցների համար:

2. Յայտնել պատասխանութիւն միահամուռ ուժերով եւ ամեն գնով պաշտպանելու փրօնը, դուռ փակելու անագ քրջումովն մեր անհնաւնեւից եւ ապահովելու Միացեալ ու Ազաւ Հայաստանի անկախութիւնը:

* * * Հայաստանի ամէն քաղաքներուն մէջ ալ կազմուեցան հրապարակային միթինկներ և ամէն օր բազմութիւն հեռագիրներ կը հասնէին կառավարութեան, յայտնելով ժողովուրդին վստահութիւնն ու կռուելու պատրաստակամութիւնը...

21—ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՆԻ ՄԷՁ

Որչափ Հայաստանի, նոյնքան՝ դուք էլ քիչ մըն ալ աւելի աշխարհի ամէն կողմի հայերը ցնցուեցան թրքական ներկութեան լուրն առնելով։ Դժնդակ տպաւորութիւնը թէեւ կը մեղմանար այն հեռանկարէն թէ հայ բանակը լաւ սպառազինուած ու բարոյական հզօր կորովով մը զինեալ՝ պիտի կրնար դաս մը տալ քէմալական խուժանին, սակայն, այս անակնկալ դաւադրութեան առջեւ ինքնամփոփուելու, ինքնօգնելու և քաղաքակիրթ աշխարհն սթափեցնելու համար իր անտարբերութենէն, հարկ էր շարժիլ։ Եւ հայութիւնը ամէն կողմ կատարեց իր այս պարտքը։

Թիֆլիս՝ իբր ամէնէն մօտը մայր-հայրենիքին և բազմաբազմ կովկասեան հայութեան, առաջին անգամ հնչեցուց չեփորը։ Անիկա Հոկտեմբեր 6ին կատարեց ցոյց մը որուն նմանը չկար Վրաստան ի մայրաքաղաքին տարեգրութեանց մէջ։ Այս ցոյցը ինքնայորդ, տարեքային բան մըն էր, որուն նկարագրութիւնը օրերով տեւեց Թիֆլիսի Աշխատանքային մէջ։ Տաճկական դարաւոր լուծը և անոր դէմ մթերուած ատելութիւնը միացուցած էր բոլոր հոսանքները, բոլոր դասակարգերը։ Ամբողջ քաղաքի հայութիւնը, այր, կին, վաճառական ու բանւոր, արհեստավորներ ու աշակերտներ դրօշակներով և վերտառութիւններով հաւաքուած էին Վանքին բակը և բռնած անոր չրջակայ փողոցներն ու հրապարակները։ Բազմութիւնը կը հաշուուէր 10000։ Փակուած էին բոլոր խանութները, վարժարանները և արձակուրդ առած էին բոլոր պաշտօնեաները։

Հոնից կազմուեցաւ հսկայական թափօր մը որ շարժեցաւ դէպի հայկական դիւանագիտական ներկայացուցիչ շէնքը։ Ամբոխը դժուարաւ կը քալէր։ Այն պահուն երբ թափօրին ծայրը հասաւ Երեւանի հրապարակը, հրապարակն ու Տվարցովա պողոտան ամբողջովին լեցաւ բազմութեամբ, որուն մէկ մասը կը մնար կողմնակի փողոցներուն մէջ։ Եր-

թեւեկը կանգ առաւ քաղաքին մէջ, դադրեցան թրամուէյները, կառքերն ու ինքնաշարժները։

Հայոց այս սրտաբուխ ու արդար զայրոյթին կը մասնակցէր նաեւ վրացի բուն ժողովուրդը որ իր ջերմ համակրանքն յայտնեց այդ առթիւ։

Հայկական ներկայացուցիչ շէնքին առջեւ խօսուեցան խանդավառ ճառեր, բողոքելով թրքական բարբարոս արշաւանքին դէմ ու երդուելով կռուիլ մինչեւ յետին կաթիլը արիւնին ու տալ իրենց յետին ընդունքը։

Հռետորներուն ճառերէն յետոյ բանաձեւ մը ներկայացուեցաւ Հայաստանի ներկայացուցիչ Պ. Բէգլատեանին, խնդրելով հաղորդել Երեւան թէ մթերիկին մասնակցողներուն բոլորը պատրաստ են հայրենիքի պաշտպանութեան համար։

Բէգլատեան խօսեցաւ ոգեւորեալ ճառ մը։ Սրտաշարժ էր տեսարանը երբ ան առաջարկեց զխարկները հանել ի յարգանս հայրենիքի նահատակներուն, այդ ծովածաւալ բազմութիւնը գլուխը քանալով ինքնաբերաբար ծունկի իջաւ ու երգում ըրաւ կռուիլ մինչեւ վերջը։ Ի յարգանս վար խոնարհեցուցին նաեւ դրօշակներու գլուխները։

Թափօրը յետոյ գնաց վրաց սահմանադիր ժողովի շէնքը որուն առջեւ համակրական ճառ մը արտասանեց նախագահ Լոմոստիքէ, յայտնելով թէ թուրքը հատարակաց թշնամին է որուն դէմ պէտք է միանան երկու հարեւան ժողովուրդները։ Թիֆլիսի քաղաքային խորհուրդի պետը Զուգելի նոյն իմաստով խօսեցաւ, յարձակելով նաեւ Պալշէվիքներու քաղաքականութեան վրայ որ կը ճգմէ փոքր ազգերը։ Այս ճառերուն դէմ վերջը թուրքերն ու ռուսերը բողոքեցին, ըսելով թէ չէզոք երկրի մը պետական մարդոց անպատշաճ էր։

Թափօրը անցաւ դաշնակիցներու բարձր քօմիտէութեանց առջեւէն ուր անոնց ներկայացուցիչները պատշգամ ելլելով յայտարարեցին թէ ամէն կերպով պիտի օգնեն Հայաստանի։ Ամերիկեան ու հելլէն ներկայացուցիչներուն հանդէպ աւելի ուժգին եղաւ համակրական ցոյցը։

Մոսկուայի կառավարութեան ներկայացուցիչին առջեւ ցոյցը իր հանգամանքը փոխեց. եղաւ քիչ մը խիստ, հակակրական, բայց ոչ ծայրայեղ: Հոն բանախօսներուն պատասխանելով՝ պաշտօնէիք ներկայացուցիչ Ստորկ ուզեց յանդիմանել հայերը ըսելով թէ այս յարձակումը չէր կատարուէր երբ Հայաստանի կառավարութիւնը ընդունէր թուրքերու առաջարկը, հայեւթուրք սահմանը գծել Ռուսիոյ միջնորդութեամբ: Հոնտորներ պատասխանեցին այս առարկութեան:

Թափօրը որ կէս օրէն առաջ սկսած էր տեւեց մինչեւ ժամը 4:

Այս ցոյցը մեծապէս ոգեւորեց ժողովուրդը և սկսաւ կամաւորական ու նուիրահաւաքման մեծ շարժում մը:

Թիֆլիսէն յետոյ ամենէն խիտ հայութիւն ունեցող հայութիւնն էր Պաթումինը: Հոկտ. 7ին Պաթումի հայկական հաստատութեանց և կաղմակերպութեանց ներկայացուցիչներու մէկ նիստին մէջ կաղմուեցաւ «ճակատի կօմիտէ» որուն առաջին գործը եղաւ ժողովրդային միթինկ մը կաղմել Հոկտ. 8ին: Հաւաքոյթէն յետոյ թափօր կաղմուեցաւ: Առջեւէն դացող դրօշներուն մէջ կային նաեւ վրական դրօշներ, զոր բերած էին ծովափի վրացի բանուորները: Ամբոխը համակրական ցոյցեր բրաւ հելլէն հիւպատոսարանին և վրաց պաշտօնատան առջեւ: Միթինկը հայ հիւպատոսին յանձնեց բանաձեւ մը, անձնուիրութիւն եւ վստահութիւն յայտնող Հայաստանի կառավարութեան:

Պաթումի ֆրօնտի կօմիտէն անմիջապէս սկսաւ կամաւորներու ցուցակագրումն ու նպաստահաւաքը: Հայ կանանց և օրիորդաց միութիւններն ալ ամէն օգնութիւն ընծայեցին այս գործին: Արձանագրուող կամաւորներուն մէջ կային նաեւ վրացիներ և ռուսներ: Ֆրօնտի կօմիտէն յանձն առաւ պաբէնագին զճարել կամաւորներու ընտանիքներուն:

Զայրոյթի և բողոքի այս ցոյցերը կատարուեցան նաեւ վրաստանի ուրիշ քաղաքներուն մէջ ուր հայեր կային: Իսկ

Զ. ՕՐԱՎԱՐ ՓԻՐՈՒՄԵԱՆ
Կարսի ամուրեփանց հրամաւարը (որ այժմ գեդի)

Վոլկոստի սահմանէն դուրս գտնուող հայութիւնն ալ նոյն պարտաճանաչութեան և հայրենասիրութեան զգացումէն հրահրուած, ամէն կողմ կամաւորներու առաքման և ճակատին համար հանդանակութեան սկսաւ: Պոլսոյ մէջ Վերջին Լուր և Ճակատաւարս բացին հանդանակութիւն մը որ հասաւ մինչեւ 20,000 ոսկիի: Պուլկարիոյ, Ռուսմանիոյ, Եգիպտոսի, Իգմիրի և ամէն ուրիշ գաղութներու մէջ շարունակուեցաւ հանգանակութիւնը, մինչեւ Կարսի անկման զմեղակ լուրը որ յուսարեկ ըրաւ ու գաշունեց հայութեան սիրտը:

22—ԺՈՂՈՎՐԴԱՅԻՆ ՏՐԱՄԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Դաշնակցական զորաշարքը, կառավարական և կուսակցական կոչերը, թնամիին առաջխաղացումը և զինուորին համեմատաբար լաւ վիճակը ամէն կողմ ստեղծեցին սրոյ չափով եռանդ: Ժողովուրդի մութ գանգուածը իրապէս անտարբեր էր ու կը քաջալերէր իրեններուն դասալքութիւնը: Ան յոյսը կտրած էր Հայաստանէն և կ'ուզէր որ «Օրհնեալ Ռուսը» գար. մանաւանդ իր ականջէն վար կ'ըսէին Պալչեվիքները թէ ի դուր է որ պիտի կռուիք թուրքին հետ: Թուրքը որչափ ալ առաջ գայ, ռուսը «նրան ետ կը շարտի»: Հայրենակցական զգացումի խոր զխտակցութիւնը որ կը պակսի ռուսահայ զինուորին, կառավարութիւնը ջանաց արթնցնել և պատմութիւնը լրիւ ներկայացնելու համար մենք ստորեւ քաղուածներ կ'ընենք ժողովրդային ոգեւորութեան մասին թերթերու հատուածներէն, որոնք կրնան չափազանցեալ չըլլալ, բայց մասնակի ըլլալու թերութիւնն ունին:

Երբակի նահանգին մէջ ժողովրդական տրամադրութիւնը բարձր է: Գրեթէ առանց բռնամիջոցներու, դասալիքներն ու նորակոչները կը ներկայանան: Զէնք կրելու կարող բոլոր տղամարդիկ կամովին կը մեկնին ռազմաճակատ: Անհրաժեշտ միջոցներ են ձեռք առնուած երկաթուղիի երթեւեկին կանո-

նաւորման համար: Կարս-Ալէքսանդրապոլ գիծը վերաշինելու աշխատանքը այնպէս արագ կատարուեցաւ որ ամէնքին զարմանք պատճառած է: Հոկտ. 2ի Շարաթ օրը յայտարարուեցաւ ծխախոտի օր, և հաւաքուած ծխախոտը զրկուեցաւ ճակատի զօրքին:

Էջմիածնի զինական բոլոր քովիներէն Հոկտեմբեր 2ին ժողով գումարելով որոշեցին ամբողջ գաւառին մէջ թոյլ չտալ ոչ մէկ դասալիքի՝ ոտք դնելու: Դասալիքը անմիջապէս կ'ենթարկուի քարկոծման և ձերբակալուելով կը յանձնուի դաշտային դատարանին: Ամէն զինուոր քովիներ պատասխանատու պիտի բռնուի եթէ իր չըջանին մէջ դասալիք գտնուի: Խուճը խուճը կամաւորներ կը ներկայանան համապատասխան մարմին և պատրաստակամութիւն կը յայտնեն ճակատ երթալու: Էջմիածնի չըջանին բոլոր զէնքի բնուէնակ մարդիկ զիմուճ կ'ընեն ինքնապաշտպանութեան քովի թէին: Գաւառը շարժման մէջ է և Սուրմալուի ճակատին համար 10,000 փութ հացահատիկ հաւաքուելու վրայ է:

Վաղարշապատէն ռազմաճակատ մեկնեցան տեղացի և տաճկահայ 17էն 70 տարեկան կամաւորներ: Վաղարշապատի զօրամասը մեկնեցաւ ճակատ իր մէջ ունենալով բազմաթիւ ռուսացիներ և մատուորականներ: Հաց և նպարեղէն կը հաւաքուի ամէն կողմ:

Երեւանի նահանգն ալ մեծ ոգեւորութեան մէջ էր: Կամաւորներու արձանագրութիւնն ու զօրքերու համար նուիրահաւաքութիւնը ոգեւորութեամբ կը շարունակուէր: Աշակերտական և ուսանողական զօրախումբեր կը կազմուէին որոնք դաս ու դպրոց լքելով հրացանի կը վարժուէին:

Վրաստանի, մասնաւորաբար Թիֆլիսի ու Պաթումի մէջ ալ ուժգին էր շարժումը: Վրաստանի հայոց Աղգ. Խորհուրդը, ճակատի պաշտպանութեան քովիներ, Հայ Բարեգործական, Ազգագրական, Հայ գրողներու, Հայ Կանանց Կոմիտէի, Պատմա-հայրենասիրական, Հայ տրամալիք, երիտասարդական, արհեստական և ուսանողական միութիւնները իրենց տարող ուժը տրամադրեցին:

Թիֆլիսի մէջ ոգեւորութիւնը անսահման էր: Կամաւորներու արձանագրութիւնն ու նուիրատուութեանց շարքը անվերջ է: Միայն քանի մը օրուան մէջ արձանագրուող կամաւորներու թիւը 5—6000ի հասած է, որոնցմէ հազարական հոգի խումբ կազմելով դրկուած են ճակատ:

Այս ոգեւորութեանց մէջ յուզիչ դրուագներ անպակաս էին: Հայաստանի ծերունի անդրանիկ վարչապետ Պ. Յովհաննէս Քաջազնունի որ Ամերիկայէն նոր դարձած էր, անմիջապէս մեկնած է ճակատ իբր պարզ զինուոր ծառայելու: Քաջազնունի որ արդէն իր երկու զաւակները զոհ տուած էր հայրենիքին, հասաւ ճակատ, սակայն հոնկէ զինքը հրաւիրեցին երեւան: Յիշուեցաւ նաև պատմութիւնը հայուհիներու որոնք կը ստիպէին այրերը ճակատ երթալու և իրենք պատրաստակամութիւն կը յայտնէին թիկունքի աշխատանքներով պարապելու:

Արտասահմանէն, Պոլսէն, Պուլկարիայէն ալ կամաւորական խումբեր ամէն նաւով կ'ելլեն Պաթում, անկից անցնելու համար Հայաստան:

Կամաւորական շարժումը այնքան ընդհանուր ծաւալ ստացած էր որ ի վերջոյ վարչապետ Օհանջանեան ստիպուեցաւ ամէն կողմ չըջարեցականով զեկուցանել թէ միայն սպայ ու զինավաճ երիտասարդներ դրկուին, ինչպէս նաև բժիշկներ:

Այս ամէնը նախապէս այնքան ոգեւորիչ էին որ Յաւաթ օր մը հպարտութեամբ կը գրէր թէ «Հայաստան մի գօրանոց է»:

Սակայն այս ամէնուն հետեւանքը աւելի դառն եղաւ ինչպէս որ պիտի տեսնենք:

23—ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Վրաստան Հայաստանի այն միակ դրացին է որ քաղաքական իր վերադարձումին առթիւ, սա քանի մը տարուան ընթացքին, ցոյց տուաւ խարդախ ըլլալու հափ դիւանագիտական լարախաղացութիւն: Թրքո-գերման արշաւանքին առջեւ, անմիջապէս անջատուեցաւ Կովկասեան Դաշնակցութիւնէն (Վրաստան—Հայաստան—Ադրպէճան) և ինքզինքը դրա Գերմանիոյ տրամագրութեան տակ, որպէս զինքը դրա Գերմանիոյ տրամագրութեան տակ, որպէս զինքը չէնթարկուի թրքական ճիրանին, որուն տակ մնաց մինակ Հայաստան: Կովկասեան երրեակ ընտանիքին քայքայումէն Հայաստանը ազատ զգաց քաղաքական ամէն ճարտոյ, ան իր թեւերը ազատ զգաց քաղաքական ամէն ճարտարութիւն փորձելու և յաջողեցաւ: Այսպէս, յաջորդաբար պայմանագիրներ կնքեց գրեթէ բոլորին հետ. մասնաւորաբար Պալչէվիք Ռուսիոյ հետ, մինչ զաղտնաբար ալ համաբար Պալչէվիք Ռուսիոյ հետ, մինչ զաղտնաբար ալ համաբար Պալչէվիք Ռուսիոյ հետ կը խօսակցէր Պալչէվիք Ռուսիոյ հետ ու այն տէրութեան մասին: Այս բոլոր վարպետութիւններով վրաց քաղաքագետները կրցան իրենց երկիրը պահել պալչէվիք—թրքական արշաւէն այնչափ ուշ որքան որ կրցան: Իրմէ առաջ կորան Ադրպէճան և Հայաստան:

Եսասիրական ջիղն էր որ վրաց քաղաքականութիւնը կը շարժէր և անվստահելի կը դարձնէր: Իրաւ ալ ան ամէն խոստումի կոնակ կուտար անմիջապէս:

Երբ Գէմալականք յարձակեցան Հայաստանի վրայ շատ հայեր կրնային յուսալ թէ այս անգամ Վրաստան հասարակաց վտանգին առջեւ ձեռք պիտի տայ իրենց: Բայց այս յոյսերը զուր էին զի երկու երկիրներու վարիչ կուսակցութիւնները իրարու մահացու հակառակորդներ էին և երկրորդ որ, թուրք աւելի խարդախ քաղաքագիտութիւնը կրցեր էր վաղուց գրպանել Վրաց չէզոքութիւնը:

Արշաւանքին սկիզբը վրաց մամուլը բաւական իրար անցաւ: Սոցիալ Դեմոկրատներու և ազգային դեմոկրատներու

Թերթերը պահանջեցին դործակցել, նոյնիսկ դաշնակցիլ Հայաստանին, քանի որ, կ'ըսէին, Հայաստանէ յետոյ Թուրքերը պիտի քաղեն Վրաստանի վրայ: Իսկ Նասիօնալիստները՝ պատուական բռնելով Հայաստանի իրենց դէմ բացած պատերազմը կը մերժէին ամէն դործակցութիւն և իրենց Թերթեր անքան առաջ կ'երթար որ այդպիսի ղեկակցութիւն մը անկարելի կը համարէր այն ատեն իսկ երբ Հայաստան իր փնտռած ու չի գտած հողատարութիւնը յանձնէր... Վրաստանի:

Վրաց կառավարութիւնը որ դիտակ էր տաճկական արշաւի մը և խոստացած էր Քէմալի պատուիրակներուն չէզոքութիւն պահել, երբ արշաւանքն սկսաւ, իրարանցում մը ցոյց տուաւ, ղինուոր զրկեց Արտահան, սահմանը պաշտպանելու համար, եթէ Թուրքերը հոն անցնէին: Նոյնիսկ անթելով բողոք զրկեց Մոսկուա և Պազու թէ տաճկական սպանալիքին հանդէպ ի՞նչ ընթացք պիտի բռնուի. նաև 15 միլիոն ռուբլի յատկացուց վերալինելու Պաթումի ամբուլ-թիւնները զորս Անգլիացիք քանգած էին:

Վրաստան բարեկամ չէր բնաւ Հայաստանի: Ան հակառակ արտաքին ժպիտներու, կը ցանկար որ տկարանայ և քայքայուի իր զրացի հանրապետութիւնը, որպէսզի աւարէն իրեն բաժին չէնայ, ինչ որ ըրաւ ի վերջոյ, գրաւելով չէզոք գոտին: Նոյնիսկ Պ. Խատիսեանի կողմէ Պոլսոյ մէջ անգլիացիներէ գնուած 1000 տակառաչափ մագլութին աննշան մէմաք թող չի տուին որ Հայաստան անցնի և երբ խորհրդալին իշխանութիւն հաստատուեցաւ Երեւան, այդ ապրանքները պահանջեց ծանուցադրով մը:

Կովկասի անգլիական քօմիսէր Սթօքս երկու անգամ Հայաստան գնաց, այցելեց Կարս, քննեց ճակատը և Հայաստանի կառավարութեան կողմէ Թիֆլիսի մէջ միջնորդեց հայ-վրական դաշինք մը կնքելու համար, սակայն Վրաստան կ'որուկ կերպով մերժեց:

Միակ բանը որ բացայայտ էր, հակառակ իր թշնամական բոլոր ոգիին, Վրաստան Թուրքերուն հետ միանալով Հայաստանի վրայ արշաւելու ծրագիրը չունէր, և ասիկա երաշխիք մը եղաւ հայոց, այդ կողմէն ինքզինքնին ապահով զգալու համար:

24—ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՈՂՈՔԸ ԵՒ ԲԷՄԱԼԻ ԶԲՍԵՂԱՆՔԸ

Առանց պատերազմի յայտարարութեան Թրքական դաւադիր յարձակումը Հայաստանի դէմ, երբ ան առաւելապէս զբաղած էր իր ներքին վերականգնումի ու պարենաւորման ծանր հոգեբով, միջազգային իրաւանց և արդարութեան բռնաբարում մըն էր, որուն դէմ, Հայաստանի կառավարութիւնը հետեւեալ բողոքն ուղղեց ամբողջ աշխարհի, անթելի միջոցաւ.—

Աւեւեհիւն, ւեւեհիւն, ւեւեհիւն,

Տաճիկ կառավարութեան դաժան յոռիքն ու բռնապետութեան դեմ դարաւոր հերոսական պայքարին և իր հայրենիքի իրաւունքին ազատութեան ու անկախութեան սիրոյն միջոցաւ որ հերոս գնալ է, որ հայ ժողովուրդը ձեռք է քերած իր անկախութիւնը և բոքալիւրով օսար յոռի ւսեղի շրթները, կազմակերպած է իր ազատ ու անկախ պետութիւնը՝ Հայաստանի հանրապետութիւնը:

Հանրապետութիւնը անկեղծաւ ընդհանուրի կողմէն—քե' աշխարհի մեծ պետութիւններու և քե' օսմ. կառավարութեան կողմէ, որ ւսնեց հեռ կեմեց հաշտութեան պայմանագիր, որու հանձնաւոր Թուրքիա ընդմիջ հրաժարեցաւ պատմականօրէն Հայաստանի պատկանող ու անոր վերաբարձաւ հողերու—Վաւի, Պրիշիսի, Էրզրումի և Տրապիզոնի միջալիքներու մասին ւսնեկ տեսակ պահանջներէ և պատրաստուեցաւ անկեղծ Հայաստանի օրինական իրաւունքները ւսնեց վրայ:

Այժմ, երբ հայ ժողովուրդը, ապակով գերագոյն իրաւաւորի՝ Հիւսիսային Աւերիկայի Միացեալ Նահանգաց Լաֆալետի կողմէ Հայաստանի անհրաժեշտ օգնութիւն, տեղ, ձեռնարկած է ֆալսափալսական խաղաղ աշխատանքի, վերականգնելու համար բուրքերու կողմէ իր աւերուած հայրենիքը, և հարիւր հազարաւոր հայ զինուորացիները սկսած է պատրաստիլ դաշային ու զինական աշխատանքի,— յանկարծ վերջ տրուեցաւ հայ ժողովուրդի խաղաղ աշխատանքին, և դարձ-

Այս բողոքագիրը և թրքական յարձակման առաջ բերած համաշխարհային դայրոյթը մեղմելու համար, և զառնուկը մեղաւոր ցուցնելու իրենց գալլի վարժութեամբը, Մուսթաֆա Քէմալի կառավարութեան կողմէ, միլլի գործակալութիւնը հսկամբեր 23 թուականով հետեւեալ զեկոյցը կը հրատարակէ, ջանալով իրը թէ լուսարանել պատերազմին նախնի թաց պարագաները և անմեղ հանել թրքական բռնաբարութիւնը։ Այս փաստաթուղթը կը հրատարակենք իրը մէկ նմոյշը շնական մտայնութեան և քաղաքական ոգիի։—

«Անատոլի գործակալութիւնը պարտք կը համարի համաշխարհային հանրային կարծիքին հետեւեալ լուսարանութիւնները տալ այն կոխներու մասին, որոնք վերջեօս սկսածն Կովկասի մէջ, թրքական միլլի ուժերու և հայ դաշնակ հրոսախումբերու միջեւ։

Հայաստանի հանրապետութեան կազմութենէն ի վեր երեւանի կառավարութիւնը նպատակ է դրած բնաջնջել կամ ստիպել գաղթելու երկրին մէջ հաստատուած թուրքերը, որոնք նոր հանրապետութեան ամբողջ ազգայնակութեան կէտը կը կազմեն։ Յամառօրէն ու կանոնաւոր ծրագրով հետապնդուած այս քաղաքականութեան նպատակն է եղած բնդարձակել ազգային հայրենիքը՝ թուրքերու մահով կամ փախուստով թափուր թողուած տեղերու մէջ՝ ներդադրած Հայերը հաստատելով։

Օգտուելով այն հանգամանքէն որ մահմետական ազգաբնակչութիւնն անդոր էր իր ձայնը լսելի դարձնել Արեւմտեան աշխարհին, դաշնակները ամբողջ երկու տարի շարունակեցին իրենց աւերման գործը։

Երեւանի մահմետական միութեան կազմած պաշտօնական վիճակագրութիւններուն համաձայն, որոնք հաղորդուած են Կովկասի և Պոլսոյ Համաձայնական պետութեանց ներկայացուցիչներուն — այդ փաստաթղթերը դեռ պէտք է գտնուին անոնց տօսիէներուն մէջ — մինչեւ 1919ի վերջը, թիւրքական 199 գիւղեր այրուած են միայն Հայաստանը կազմող

գաւառներուն մէջ, և անոնց 135,000ի հասնող բնակիչները բնաջնջուած են մեծ մասամբ. միայն մէկ փոքր մասը յաջողած է ապաստանիլ Ազրպէճան ուր Պազուի Մուսավաթ ջողած է ապաստանիլ Ազրպէճանի բարլամենթը 260 միլիոն ուղբի վարկ է կուսակցութեան բարլամենթը 260 միլիոն ուղբի վարկ է քուէարկած զանոնք կերակրելու համար։ Այդ գումարը կարող է որոշ գաղափար տալ դաշնակցական վայրադրութեան գոհերու թիւին և թշուառութեան մասին։

Դաշնակները չբաւականացան այդ բնաջնջումը կատարելով հանրապետութեան սահմաններէն ներս, հայկական հրոսախումբեր թափանցեցին Ազրպէճան և մօտ 50 թուրք գիւղեր ալիցին Դարբադի գաւառին մէջ, կոտորելով ամբողջ ազգայնա ութիւնը։ Այդ ոճիրները պաշտօնապէս տեղեկացուեցան Համաձայնական բոլոր պետութիւններուն, Ազրպէճանի կառավարութեան կողմէ։

Այդ սխտեմատիկ բնաջնջման ծրագիրը գործադրուեցաւ նաեւ հանրապետութենէն հարաւ գտնուող չրջաններու մէջ։ Արհամարհելով ինքնորոշման իրաւունքը, զոր Համաձայնական պետութիւններն իրականութեան մէջ միայն իրենց պաշտպանեալներուն թոյլ կուտան, Կարսի գօտիին մէջ ապրող թիւրքերը մերժեցին բնդունիլ հայկական տիրապետութիւնը։ Զօր. Արամեանն (?) անցեալ տարի հրատարակել տուաւ վերջնագիր մը զանոնք հրաւիրելով բնդունիլ այդ տիրապետութիւնը 24 ժամէն։ Արդ, նախքան գիւղերու մեծամասնութիւնն այդ որոշման ծանօթանալու նիւթական կառութեան պատճառով, հայերը թնդանօթային հարուածներով հրդեհեցին ու քանդեցին այդ գիւղերէն մօտ 40ը։

Շնորհիւ այն գէնքերուն և ուղիւնքներէն որ քրիստոնէութեան անունով Եւրոպայի ու Ամերիկայի իմերերիալիստները դաշնակներուն կու տան առատօրէն, անոնք կարողացան իրենց կոտորածներն ու թալանները ծաւալել մինչեւ օսմանեան սահմանը և մեր ցեղակից ու կրօնակից եղբայրները հաղարներով սկսան փախչիլ մեր հողը։ Մեր սահ-

մանադիւսային դաւաններու բնակիչները յուզուած ու վեր-
դոլուած այնքան ուժիւններէ՝ մէկ քանի ամիս առաջ արդէն
որոշեր էին իրենց եղբայրներուն օգնութեան հասնիլ. միայն
Անատոլի կառավարութեան ձեռք առած միջոցներն են,
որ այն ժամանակ արգիւյցին թիւրք միլի ոյժերը՝ խիստ դաս
տալ հայկական հրոսակաւորներուն:

Բայց անոնք իրենց գործը լրացնելով սահմանի այն կողմը՝
յանդգնութիւն ունեցան անցնիլ օսմանեան սահմանը և այն-
տեղ գործադրել իրենց աւերման մեթոտները, նաեւ այն նը-
պատակով, որ կատարուած փաստ ստեղծեն՝ սպասելով նա-
խագահ Վիլսոնի որոշումներուն: Սեպտ. 24ին մեր սահմա-
նադիւսային զիւրքերը յանկարծ յարձակում կրեցին. մեր զօր-
քերը թշնամիին յաղթելէն յետոյ՝ զայն յաղթականօրէն հե-
տապնդեցին Սարիզամիւի չրջանին մէջ որ բացառապէս թիւր-
քերով է բնակուած:

Մեր ձեռքն ինկած փաստաթղթերը կ'ապացուցանեն, որ
հայկական յարձակումը խնամքով նախապատրաստուած է
և նպատակ ունէր գրաւել Երզրումը:

Սահմանի միւս կողմը մեր եղբայրները կոտորող և մեր
խիղիւրդներուն յուսալքում և մահ բերող հայկական հրոսա-
խումբերը հետապնդելը կը հանդիսանայ օրինական պաշտ-
պանութեան մի հանգամանք և մեր ազգին համար կենսա-
կան իրաւունք:

Թիւրք ժողովուրդը ոչ մէկ յարձակողական մատուցու-
թիւն չի անուցաներ ոչ հայ ժողովուրդի, ոչ ալ որ և է
այլ ժողովրդի նկատմամբ: Թափուած արեան պատասխա-
նատուութիւնը միմիայն հայերու և անոնց իմպրիալիստ
պաշտպաններուն վրայ կ'իյնայ, որոնք կը հետապնդեն թիւրք
ազգը քայքայելու նպատակը»:

25—ՀԱՅ ԲԱՆԱԿԻՆ ՎԵՃԱԿԸ

Երբ թրքական յարձակումն սկսաւ, հայ բանակը վերա-
կազմուելու վրայ էր: Միեւեւ այն ատեն բանակը կազմա-
կերպուած էր ուսական դրութեամբ որ ծանր էր և անյար-
մար երկրին աշխարհագրական դիրքին:

Հայ բանակը զոր առաջ կը կազմէին ութը հետեւակ
զօրամաս, այսպէս կը վերածուէր հետեւեալ վիճակին.—

13 հետեւակ զօրամասեր (գունդ), ձիաւոր երկու գունդ,
5 առանձին գումարտակ (Տարալակեաղի չրջանին հա-
մար քանի որ ծանր խումբեր անյարմար էին տեղւոյն)
Երեւանի պահակային գումարտակ, Ալեքսանդրապոլի պա-
հակային գումարտակ, Կարսի պահակային գումարտակ, Սա-
սունցիներու առանձին կամաւոր հեծելազօրք, Ղազախի չր-
ջանին մէջ միլիս գունդ, ինչպէս նաև 15 յետնային, 3 դաշ-
տային, 2 ծանր հեծտանի մարտից և երկու զբաժապտ
կատախումբ: Սակից գունդ էր սահմանի ոտական զօրաց
ուժը:

Զօրամասը կամ զօրագունդը կը բաղկանար երկու գու-
մարտակէ (խրաքանչիւրը 500 հոգի), մէկ օմարտակը 4
վաշտէ, վաշտը 4 ջոկատէ, ջոկատը 3 դասակէ, դասակը
2 օղակէ և օղակը 4—5 հոգիէ:

Ապաշական կարգը սապէս էր.—

Փոխ-վառատար = սպարապետի թեկնածու

Վառատար = սպայի փոխանորդ

Փոխ-տեղակալ = Բ. տեղակալ

Տեղակալ = Ա. »

Փոխ-գլխաւոր, կո = փոխ-հարիւրապետ

Գլխապետ = հարիւրապետ

Փոխ-գնդապետ

Գնդապետ

Կրտսեր զօրավար (Սիլիկեան)

Աւագ » (Հախլերեան)

Զօրավար (Նազարբէկեան)

Այս ծրագրին համաձայն պիտի վերակազմուէր ու նորաստեղծուէր բանակը, քանի որ սպայական կազմին մէջ սուսամոլութիւնը տիրող նկարագիր ունէր և պէտք էր զայն մաքրել ու ազգայնացնել ոգին: Պատերազմական նախաբանութեան մէջ կազմուած զինուորական դերագոյն խորհուրդին պատրաստած յատակագծին համաձայն, նոր սպաներ կըթելով և պատրաստելով տակաւ պիտի չէզոքացուէին ոռոսասէր սպաները:

Այս ծրագրին համաձայն պիտի անհետանար նաև այն հակամարտութիւնը որ կար «խմբապետ»ներու հրամանին տակ գտնուող գունդերու և «կանոնաւոր» գունդերու միջև: Հոս ալ պայքարը ազգային ոգիին և ոռոսասիրութեան մէջ էր: Խմբապետներու զօրքերուն մեծ մասը թրքահայերէ բաղկացած՝ աւելի բուռն զգացումով հայրենասէրներ էին, մինչ միւսները ոռոսական ազդեցութեամբ սնած և ոռոսախօս, հայութիւնը ոռոսութեան դերադասելու պատճառ մը չէին կրնար տեսնել:

Երեսանի զինուորական դերագոյն խորհուրդը այս բուռն իրար խառնելով բանակը վերակազմել սկսած էր և 13 զօրամասերը կը պարունակէին թէ՛ զինուորագրեալները և թէ՛ կամաւորները, միայն թէ, վաղեմի խմբապետները կը մնային գործի գլուխ: Այդ ծրագրին մէջ կար նաև Զինուորական Բարձր Խորհուրդին (որուն պիտի ներկայութեամբ նաև սպարապետը) անդամակցութեան կոչել Դրօն, Սեպուհն ու Սըմբատը, սակայն այս բոլորին ժամանակ չի մնաց:

Հայ բանակը լատ. սպանագինուած, զգեստաւորուած և պարենաւորուած էր շնորհիւ անգլիական օժանդակութեան: 920 Յունիս-Յունիս ամիսներուն, Անգլիայէն ստացուած էր 40,000 ձևոր համազգեստ և 25,000 հրացան մեծաքանակ ռազմանիւթով: (Այս զգեստին և դէնքերուն 100ին 27ը վար գրած էին Վրայիք իրենց համար), այնպէս որ, այլևս հայ զրած էին Վրայիք իրենց համար), այնպէս որ, այլևս հայ զինուորը մերկ չէր, այլ ոտքէն գլուխը հագուած էր անգլիական զօրքի պէս: Հայաստանի մէջ այս բանը խիստ ու-

շագրաւ էր և նախանձայոյզ, քանի որ, հայ ժողովուրդին ամէնէն շատ պակասած բանը հանդերձեղէնն էր, կարելի էր ըսել հագուտի սով կար և նոյնիսկ հին հագուտ մը գինը կարելի չէր. այնպէս որ, շատեր եղան որ մի՛ միայն հագուելու և սնանելու համար կամաւոր դրուեցան և շատ զինուորներ կը փախչէին ու իրենց հագուտը կը ծախէին: (Ռազմական նախաբանութիւնը պատիժներ հրամանագրեց այսպիսիներու և զինուորական հագուտ առնող ծախողներու դէմ):

Անգլիայ այս օգնութիւնը տեսակ մը փոխարինութիւն և դարմանումն էր անցեալին մէջ պատահած պարագայի մը: 917ին ոռոսական քայքայման պահուն, Կովկասի բանակին թողած մեծաքանակ զէնքերը, ռազմանիւթն ու հանդերձեղէնը, զինադադարէն յետոյ՝ երբ Անգլիացիք Կովկաս գացին, հայերէն առնելով յանձնեցին Վրաստանի ու Ալքրպէճանի: Ասանց մէջ էր Շուշիի գունդի անաղին պահեստը: Պատճառը այն էր որ մեր բարի զրացիները Հայաստանի վաղի Դաշնակցական կուսակցութիւնը իրր ընկերվարական և ռուսասէր ամբաստանած էին, և ալպինեան քաղաքականութիւնը չէր ուզեր դաժան երեւալ իսլամ Ալքրպէճանի հանդէպ, այնպէս որ, Դարապաղի ու Զանգեզուրի Ալքրպէճանի կողմէ գրաւուած և չէզոք չըջան հոշակուած ներող աչքով կը դիտէր: Այսպէս, ոռոսական աւարին մեծ մասը առնուելով մեզմէ յանձնուեցաւ մեր թշնամի զրացիներուն: Սակայն Անգլիա ի վերջոյ երբ տեսաւ թէ Հայաստան անալալորէն հատառարիմ է Դաշնակցիներու և ներողամիտ աչքով դիտուած Ալքրպէճան ինկած է պալչէվիքներու գիրկը, փութաց Պարսկաստանի, Թուրքիոյ և Ռուսաստանի միջև գտնուող այս թումր ամրացնել:

Բանակին պարէնաւորումն ալ լաւ ու կանոնաւոր էր: Զօրքը գրեթէ ամէն ինչ ունէր. սակայն ետքերը չաքարը պակսելուն՝ թէյը կը տրուէր առանց չաքարի. միայն ասոր փոխարէն խրաքանչխր զօրք ամիսը կը ստանար մէկ կամ երկու տուփ խաւցած չաքարաւոր կաթ: Ամէն զինուոր կը

ստանար օրական մէկուկէս ֆունտ (200 տրամ) սեւ հաց (Հայաստանի մէջ զիւղացիք միայն ճերմակ հաց ուտելու բաղդը կը վայելէին, որովհետեւ ցորենին պահած էին իւրենց համար, իսկ ոչ-հողագործ ժողովուրդն ու զինուորը ստիպուած էր սնանիլ սեւ և գէշ հացով մը, պատերազմի պահուն Պոլսոյ մէջ եղածին քիչ նման)։ Զինուորը կը ստանար օրական մէկ անդամ տաք կերակուր՝ միս և բանջարեղէն։

Զինուորը հրացաններէն միայն կը զանգատէր։ Անոնք անզիլական շատ հին հրացաններ էին, զործածութենէ լքուած, որոնց զանգաղ և դժուար մեքենականութեան հեշտիւ չէին վարժուեր մեր զօրքերը, որոնք սովորած էին ուսական աւելի թելթել և պարզ հրացաններու։

Զինուորական պիտոյքներու զխաւոր կեդրոններն էին Կարս, Ալեքսանդրապոլ ու Երեւան ուր մթերանոցներ կային հաղուստի և պարէնի։ Զինուորը կը հազուէր այդ տեղերը։ Ալեքսանդրապոլ Հայաստանի զխաւոր զինուորական կայանն էր մինչեւ Կարսի անկումը, որմէ յետոյ, ինուորական մթերքներուն մէկ մասը փոխադրուեցաւ Փարաքիլիսէ, իսկ խիստ կարեւոր մաս մը անցաւ Թուրքերուն ձեռքը։ Իսկ ռազմանիւթի շտեմարանը կը գտնուէր Երեւանի մօտակայ Քանաքեռ զիւղին քարաշէն յատուկ շէնքերուն մէջ։

Պատերազմը սկսած պահուն հայ բանակն ունէր 22,000 բերան, այսինքն այդչափ զօրք, պատերազմիկ կամ ոչ։ Բայց նորանոր զօրահաւաքներու հետեւանքով, տակաւ բարձրացաւ այդ թիւը, այնպէս որ, Կարսի անկման ժամանակ ունէր 55,000 բերան։ ասոնցմէ կոտորդ ուժն էր 32,000 սուլին, և մնացեալը թիւուէրային ուժեր էին։

Այս 32,000էն 23,000ը կը գտնուէր Կարսի ճեկատր։ Իկալիքի, Շահթաթի, Գայլի դրունքի շրջանը (Նախիջեւանի ճակատ) 15,000 զօրք, Տիլիճան-Իջեւան-Ղազախ՝ 2000, մաս մըն ալ մնացած էր Զանգեզուրի մէջ, Նշդեհի հրամանին տակ (Գողթանի գումարտակ), Երեւանի և Ալեքսանդրապոլի

Հայաստանի վարչապետ եւ արտաքին գործոց-նախարար՝ Պ. ՕՀԱՆՔԱՆԵԱՆ

Նոր Պայագիս-Տարաշակեացի ձախար, Զօր. Մելիք Մու-
րատեանի հրամանատարութեամբ: Ունէր 5րդ Նոր գունդը:
Տարաշակեացի գումարտակը և փոքր ուժեր: Անուանապէս
իրեն ենթակայ էին խմբապետ Համադասպ Սրուանձտեանց
(Պաղարկեհար) և Նժդեհ (Զանգեզուր):

Ղազարի ձախար (Փամբակի և Տիւրքանի շրջան) այսինքն
Ազրպէճանեան կողմը, ուր Սեպուհ կար պատերազմէն սկիզբը
և անոր մեկնելէն ետք, մնացին փոքր ուժեր, Զօր. իրան-
գալամեանի հրամանին տակ:

26—ՅԱՐԱԿԱՆ ԲՈՒՐԲ ՈՒԺԵՐԸ

Հայ բանակին յիմակն ու քանակը պարզելէ յետոյ,
խնդիր է գիտնալ թէ թուրքերուն ուժը որչափ կը հասնէր,
քանի որ, մանաւանդ, յաղթանակը տանողը թուրք բանակն
էր:

Հայերը այնքան ալ ճիշդ գաղափար չեն ունեցած թրքա-
կան ուժերու մասին մինչեւ հոկտեմբեր 14ի հայկական յար-
ձակողականին ձախողութիւնը, երբ տեսնուեցաւ թէ թուր-
քերը կարծուածէն աւելի լաւ կազմակերպուած ու զօրաւոր
են:

Համաձայն Երեւանի սպայակոյտի ստացած տեղեկու-
թիւններուն, 1920 Յունիս ամսոյ մէջ Քէմալ փաշա ունե-
ցած է իր տրամադրութեան տակ հեռեւեալ ուժը:

1) Երզրումի մէջ 5000 կանոնաւոր զօրք, զուրկ պարե-
նաւորման գիւրութիւններէ ու փոխադրական միջոցներէ:
Այս զօրաբաժինը իր զանուի Քաղիմ Քարա Պէքիւր փաշայի
հրամանատարութեան տակ:

2) Պայագիսի մօտ 800 կանոնաւոր զօրք և քիւրտեր:

3) Ալաշկերտի կեդրոն Քարաքիլիսէի շրջանին մէջ 200
զօրք:

4) Ախլաթի, Պիթլիսի և Մանազկերտի մէջ քանի մը
հարիւրական զօրախումբեր, նոյնպէս զուրկ փոխադրու-
թեան միջոցներէ:

Ուրեմն Քէմալ այդ թուականին իր ձեռքին տակ ունէր
7—8000 զօրք, որ պարտականութիւն ունէր պահպանելու
Տաճկաստանի սահմանները և արեւելեան նահանգները:

Սակայն, երբ որոշուեցաւ Հայաստանի դէմ արշաւանքը,
զօրահաւաք կատարուեցաւ և այս ուժերը բարձրացնելով 4
զօրաբաժնի, կազմուեցաւ իններորդ զօրաբանակը, այսինքն
Հայաստանի դէմ գործող բանակը:

Այս զօրաբանակը կը բաղկանար 3րդ, 9րդ 11րդ և 12րդ
զօրաբաժիններէն: Իւրաքանչիւր զօրաբաժին կը բաղկանար
երեք չորս գունդէ և գունդը 1000—1500 հոգիէ:

Ասկից զատ կային նաև երկու աշխրեթական գունդ, հե-
ծելագորաց կիսագունդ մը, ազրպէճանեան հեծելագորաց հա-
րիւրակը, լեզլիներու հեծելագունդ մը և քիւրտ, թաթար
ու թուրք անկանոն հրոսակաւորներ:

Այս ուժերէն երեք զօրաբաժինը 15—17000 կը գործէր
Կարսի ճակատին վրայ, 7—8000 հոգի՝ Սուրմալու—Իկիսիր
ճակատին վրայ, իսկ տաճկական 1500 զօրք, երկու ազրպէ-
ճանեան հեծելագունդի և ռուսական մէկ հեծելագունդի հետ՝
Նախիջևանի ճակատին վրայ:

Ուրեմն թրքական կանոնաւոր զօրքը կը հասնէր շուրջ
25000 հետեւակի և 3000 հեծեալի, որոնց վրայ աւելցնելով
անկանոն ուժերն ալ, թուրք հաւանական զօրութիւնը կը
հասնէր 40—45000ի:

Ուրեմն, թուրքերը, թիւով շատ ալ գերազանց չէին
Հայերէն, միայն ռազմական առաւելութիւնը թուրքերուն
կողմը մնաց, որովհետեւ ունեցան ոչ միայն բարադականի և
ողի գերազանցութիւն, այլ գիտցան իրենց յարձակման և
զանակը պառչաճեցնել քաղաքական և բրորականտի խաղե-
րու: Թուրքերը ճակատային կոխներէ կը խուսափէին, թի-
կունք անցնելու կամ կողմնակի ու զգուշաւոր յարձակման
ձեւը կը նախընտրէին, մինչ միեւնոյն ժամանակ գաղտնի
գործակալները հայ շարքերուն մէջ յուսաբերելութիւն և կաս-
կած կը սերմանէին:

Գալով թուրք բանակին պարենաւորման ու սպառա-
գինման, ինչպէս հայերը նախապէս կը կարծէին, ոգորմելէ
վիճակ մը հունէին: Էնկիւրիի կառավարութիւնը կըցած
էր լաւ կազմակերպութիւն մը տալ իր արեւելեան բանա-
կին, որ ունէր ոչ միայն բաւականաչափ սազմանութիւն ու
թնդանօթ, այլ նաեւ պաշար: Թիֆլիսի Աշխատանքային թերթը իր
նոյ. 19ի թիւին մէջ կը գրէր թէ «Հնորհու Եւրոպական ա-
ջակցութեան՝ տաճիկ զօրքը չափ լաւ զինուած էր, իւրա-
քանչիւր զօրամաս ունէր մեծաքանակ իտալական տիպով
թնդանօթներ և զնդացիներ, և զգետներն ալ Եւրոպական
ծագում ունէին»:

ՎԵՐՋ ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍԻՆ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ ԱՂԵՏԸ

1—ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿՈՒԻՆԵՐԸ

Անատոլուի կառավարութեան յեղակարծ յարձակումը և
գրոհին ուժգին թափը պատճառ եղան որ Հայերը քաշուին
անմիջապէս երկրորդ գիծի վրայ: Ասոր պատճառը այն էր
որ, հարկ էր թէ հարիւրաւոր քիլօմէթր տարածութեամբ
ձակաւոր ամփոփել և թէ նոր զօրք հասցնել, կասեցնելու
թշնամիին թափը:

Զինուորական իշխանութիւնք կըցան բաւական մը յա-
ջողիլ այս գործին մէջ, Հնորհու ժողովրդական օժանկութեան:
Եթէ նկատի առնուին այն նիւթական դժուարութիւն-
ները որ կային, այն ատեն պէտք կ'ըլլայ խոստովանել թէ
հարկ էր ուժերու մեծ լարում, թշնամիին գերազանց ար-
շաւին առաջին առնելու, նոր զօրահաւաք ընելու և երկրին
միւս ծայրերէն զօրք հասցնելու ձակաւոր:

Վառելանիութիւն չգոյութիւնը, ինքնաշարժերու նուազու-
թիւնը, ձամբաներու անյարմարութիւնը և նման արգելքնե-
րու պէտք էր յաղթել, թշնամիին դիմադարձելու համար:
Եւ ժողովուրդը այս մասին ամէն օժանդակութիւն ընծայեց
կառավարական կարգադրութեանց:

Զօրահրամատարութեան շտաբը (սպայակոյտ) օրը օրին
կը հազորդէր ռազմական դէպքերը, չափ ժուժկալ ձեւով մը:

Ըստ այդ հազորդագրութեանց տաճիկ կանոնաւոր զօրքը
քիւրտ հրոսակներու հետ միաժամանակ յարձակման գիմե-
ցին երեք ձակաւոր վրայ՝ Կողը-իկաիր, Կարակուրա-Կարա-
կուրկան, Բարուտ-Օլթի: Կեդրոնի ձակաւորն միացած էր
նաեւ Կաղզուանը:

Ձախ թիւին դէմ թշնամի ուժը կը հաշուուէր 1200էն

1500, մեծ մասամբ քիւրտ ձիաւորներէ բաղկացած, վեց գնդացիներով: Կեդրոնը և աջ թեւին ղէմ կը գործէին թրքական երեք զօրաբաժին՝ 2ը Սարը Դամիշի ճակատը, իսկ մէկը՝ Օլթի-Արտահանի ճակատը. ասոնք կը հաշուուէին 12—15000 հոգի, զինուած թնդանօթներով և գնդացիներով:

Ինչպէս յայտնի է թրքական ուժերու յարձակումն սկըսաւ Սեպտ. 29ին, Սարըդամիշի աջ թեւէն՝ Բարտուէն: Անոնց նպատակն էր գրաւել Նօլօ Սէլիմը և կտրել երկաթուղագիծը, որպէսզի Սարը Դամիշի մեր զօրամասը կազմալուծման ենթարկուի: Սակայն Բարտուսի մեր փոքրաթիւ զօրքերը հերոսաբար դիմադրեցին գերազանց ուժերու, մինչև որ Սարը Դամիշի ու Կաղզուանի մեր զօրքերն ու ժողովուրդը կրցան անվնաս նահանջել: Սեպտ. 29ին, այսինքն նոյն օրն իսկ, իսկաւ Սարը Դամիշը:

Օլթիի ճակատին վրայ, մեր զօրամասերը կառնով նահանջեցին՝ մէկ մասը Զիլաուսի ուղղութեամբ և եկան ամբացան Բատիանովսկա գիւղը, իսկ Արտահանի փոքրաքանակ զօրքի մէկ հատուածը անցաւ Կուր գետին ձախ ափը, Վըրաստան, և միւս մասը ետ նահանջեց, միանալու իրեն օղջութեան փաթացող զօրքերուն:

Արտահանի ժողովուրդը գիշեր մը լսեց հրացանաձգութեան ձայներ: Խուճապի մատնուեցաւ և սկսաւ արագօրէն հեռանալ քաղաքէն: Անոնք գետէն անցնելով մտան վրական հող: Քէմալական ուժերը Արտահանէն 15 վերստ հեռու էին այդ պահուն և կ'առաջանային: Այսպէս քաղաքին պահակազօրքն ալ անցաւ վրական սահմանը: Մնացեալ զօրքը. ինչպէս րսինք վերը, կառնելով նահանջեց ղէպի օգնութեան եկող զօրքերը:

Իկտիբի ճակատին վրայ թշնամին հասաւ մինչև Խալֆաու և Սուլթանապատ, որպէսզի երկու կողմէն մտնէ Իկտիբ, սակայն ժամուան մը յաճախ կռիւ է յետոյ թշնամին հեռացաւ այդ գիւղերէն:

Ամենամեծ և անմիջական վատնող Սարըդամիշի ճակատէն կը սպասուէր: Թուրքերը քանի մը փորձ ըրին որպէս զի Հարամ-Վարդանի ուղղութեամբ անցնին Կարսի թիկունքը Զիլաուսի և Զլաթի հոծ թրքաբնակ վայրերը, ուր զիւրին կ'ըլլար թէ պաշտպանուել և թէ միաժամանակ կտրել Մերգենիկէն ետ նահանջող մեր զօրամասի թիկունքը: Բայց թշնամին չի յաջողեցաւ և մեր զօրքերը հակադարձակումով ետ մղեցին զանոնք Հարամ-Վարդանի ուղղութեամբ և գրաւեցին Ս. Եղիայի (Զիյարէթ) բարձունքը, որ 10 վերստ արեւմուտք կը գտնուի Հարամ-Վարդանէն:

Այս ղէպքը կը կազմէ զինուորական գործողութեանց հանգրուան մը, որով հոս կը գնենք պաշտօնական զեկոյցներուն մէկ ամփոփոյթը, մինչև այդ թուականը. —

Հոկտ. 4ի գիշերը Թուրքերը դարձեալ յարձակման անցան Սօդութլի գիւղի վրայով Քիւլլիւկ և Պիրլու գիւղերու վրայ:

Նոյն օրը մեր սաւառնականները ոռմբեր ձգեցին Սարըդամիշ գտնուող թրքական պահեստներուն վրայ:

Դարձեալ հոկտ. 4ի ամբողջ օրը կռիւ Կողբի վրայ, բաւական զգալի ուժերով յարձակող Քիւրտերու և Տաճիկներու ղէմ, որոնք զինուած էին թնդանօթներով:

Մեր սաւառնականները ոռմբեր նետեցին Սուլութաչի մօտ գտնուած տաճկական զիրքերուն վրայ:

Դեմուր-Կափուի չըջանին մէջ հոկտ. 6ին մեր զօրամասերը գրաւեցին Տիկոս, Մուշուհ, Կարա-Թաուք, Խարաբա-Ալթուն-Յուլաղ և Գիւլիստան գիւղերը:

Կայենի սարի մօտ յարձակման անցած մեր զօրամասերը հանդիպեցան տաճկական կանոնաւոր զօրքի ուժեղ դիմադրութեան:

Հոկտ. 7ի կէսօրէ յետոյ, մօտ 300 հետեւակ և ձիաւոր Քիւրտեր, օգտուելով մառախուղէն, Սուրմալուի չըջանին մէջ, մօտեցան Սուլթանապատ գիւղի մօտ գտնուած մեր Հայաստանի վերջին աղիքը

դիրքերուն, սակայն կարճատեւ հրացանաձգութենէ յետոյ թշնամին կորուստներով հեռացաւ:

Հոկտ. 9ին, երեկոյեան, Տաճիկները յարձակման անցան Սարիղամիշի ուղղութեամբ Եալտուզ և Իվանպոլ գիւղերու կողմէն Իկաիր գիւղին վրայ, որ կը գտնուի Բերնա գիւղի հիւսիսը 4 վերստ հեռու: Կոիւր կը շարունակուի:

Մերդենիկի ուղղութեամբ հոկտ. 8ին և 9ին կռիւները կը շարունակուէին թշնամին հետ, որ բռնած է Դեմուր-Կափու գիւղի մօտ ուժեղ դիրքեր:

Ջառուշատի մեր գործերը հասան մինչեւ Չըլդըր լճի ափերէնքը գտնուող Պէրաշէն գիւղը:

Մահմետական ազգաբնակչութիւնը ընդգրկութիւն ցոյց չի տար:

* *

Մինչեւ հոկտ. 10ի շարժումներով կարելի եղածին չափ արդելք գրուած էր թրքական յառաջխաղացման: Հարկ էր ամբաստել և ապա մտածել հակադարձակումի մասին: Այսպէս, հոկտ. 10ին, կռիւներու պատկերը կը փոխուի և յարձակումները տեղի կ'ունենան ոչ միայն Թուրքերու կողմէ, այլ մերոնք ալ յարձակման կը դիմեն:

Հոկտ. 10ին թշնամին կը յարձակի մեր կեղրոնի գորաբանակին ձախ թեւին վրայ: Կռիւները տեղի կ'ունենան Կարս-Կաղզուան խճուղիին վրայ, Իկաիր-Բերնա-Եալաուշար գծի երկարութեամբ. իսկ քրդական հեծեալ հրոսակաւորներ կ'առաջանան Կաղզուան-Ջըրշի-Նախիջևան գծով դէպի մեր երկաթուղաղիծը, սակայն երկու տեղն ալ մեր զօրքը կը յաջողի կասեցնել թշնամին առաջխաղացումը:

Քրդական հրոսակաւորը կը հալածուի մերոնց կողմէ մինչեւ Ջըրշի, իսկ Կաղզուանի խճուղիին վրայ թշնամին կը դադրեցնէ իր յարձակումը, հաւանօրէն նոր յարձակման պատրաստութիւններ տեսնելու համար: Հոկտ. 13ին մեր սաւառնակները ուսմբեր ձգեցին Կաղզուանի չըջանին մէջ Գօլբանդ գիւղի վրայ, ուր Թուրքերը մեծաքանակ սպիւր

հաւաքած էին: Կաղզուանի Քիւրտերը հոկտ. 13ին յարձակեցան Հաճի Խալիլ գիւղին վրայ, ուր զօրք զրկուեցաւ:

Հոկտ. 13ի գիշերը Հարամ վարդանի ուղղութեամբ սկսուած յարձակումը զարգացնելով, Տաճիկները նոյն օրուան առաւօտուն, ձեղքեցին մեր աջ թեւը և գրաւեցին Գեարմալի ու Ղարա-խաչ գիւղերը և Ս. Եղիայի բարձունքը, սակայն հանդիպելով վրայ հասնող մեր պահեստի ուժերու գրոհին, թշնամին ետ մղուեցաւ և փախուստի մատնուեցաւ: Տաճիկներու ուսմբու վրայէն գրաւեցինք Ղարա-խաչը, Գեարմալի գիւղը և Ս. Եղիա բարձունքը: Սյսպէս, կացութիւնը կատարելապէս վերահաստատուեցաւ:

Տաճիկներու կողմէ կռուին մասնակցեցան 3 վաշտ հետեակ զօրք, 2 թնդանօթով և ձիաւոր գումարտակ մը:

Մերդենիկի ուղղութեամբ Դեմուր-Կափու գիւղի չըջանին մէջ հոկտ. 14ի լոյս գիշերը, մեր հետեակազօրքը առանց ո և է հրացանաձգութեան մօտեցաւ թշնամի պահակատեղիին և յանկարծակի յարձակմամբ փախուստի մատնեց զայն: Կոիւր կը շարունակուի բաւական ատեն:

Դեմուր-Կափու գիւղէն թշնամին գործողութեան մէջ էր դրած թնդանօթները:

2. — ՀՈԿՏ. 14Ի ՄԵՐ ՅԱՐՁԱԿՈՂԱԿԱՆԸ

Հայ բանակը որ թրքական խուժումին առջեւ անակընդ-կալի գաղտով պաշտպանութեան երկրորդ դիմի մը վրայ քաշ-ուած և հոն աշխատած էր ինքզինքը զօրացնել, ուզեց հա-կայարձակումով մը թուրքերը վանել, ժամանակ չտալու համար անոնց որ աւելի առաջ գան և ուղղակի սպառնան Կարսի:

Հայկական սպայակոյտը տեղեկացած էր որ թուրք զըլ-խաւոր ուժերը կեդրոնացած էին գլխաւորաբար Կարսի ճա-կատին վրայ, սկսեալ Կաղզուանի խճուղիէն մինչև Եսսըղէ-Կայակօրա-Նասրէի գիւղերը, որոնք կը գտնուէին Հարամ Վար-դանէն 15 վերստ արեւմուտք, Զիյարէթ (Ս. Եղիա) բար-ձունքներու միւս երեսը, տարածուած մօտաւորապէս 40 վերստ երկայնութեամբ ճակատի մը վրայ:

Թշնամիին մեծագոյն ճնշումը այս կողմէն ըլլալով, հայ սպարապետութիւնը ստիպուեցաւ ճակատամարտի մտնել և որոշեց հոկտ. 14ին կատարել հակայարձակումը, որ դժբաղ-դարար ձախողեցաւ նոյն օրն իսկ և ճակատագրական դեր ունեցաւ յետագայ դէպքերուն վրայ:

Ահաւասիկ հոկտ. 14ի պաշտօնական զեկոյցը այդ ճա-խողութեան մասին. —

Սարիլամբիի ուղղութեամբ հոկտեմբերի 14ին մեր ձեռ-նարկած յարձակումը հանդիպեցաւ ուժեղ դիմադրութեան քանիկներու կողմէ: Սուլու-Թազայա բարձունքի եւ Դօլբանդ գիւղի գծի վրայ բեւառիին զգալի քանակութեամբ պահեստի նորանոր ուժերու աւելացման հետեւանով, մեր զօրամասերը ստիպուած եղան ետ քաշուիլ եւ գրաւել նախկին դիրքերը:

Մերդեմիկի ուղղութեամբ Կայնիխ եւ Կօիւն-Դաղ բար-ձունքներու շրջանին մէջ կռիւն դադրած է: Մեր զօրամասե-րու ձեռքն են նախկին դիրքերը:

Յաջորդ օրերուն ալ ուժեղ կռիւներ տեղի ունեցած են նաեւ Զիյարէթ լեռան, Գեարմալի և Ղարախաչ գծի երկա-

րութեամբ: Այս գիծը կը գտնուի Հարամ Վարդանէն 10-12 վերստ արեւմուտք: Այս բարձունքները մեծ նշանակութիւն ունէին ինչպէս Կարսի պաշտպանութեան նոյնպէս թշնամիին առաջխաղացման տեսակէտէն: Ասով պէտք է բացատրել այդ բարձունքներուն ձեռքէ ձեռք անցիլը: Հոկտ. 18ի հետեւ-եալ զեկոյցը կը յայտնէր թէ այդ գիծը անցած է թշնամիին ձեռքը:

«Սարը Ղամիշի ուղղութեամբ հոկտ. 16ին դեպի Պեկի-Անմէս եւ Բարահանքերու շրջանը ուղարկած մեր հետազօտիչ խումբերը բեւառիին տեսնելով Ղարախաչ բարձունքին մօտ: Կեօ-Տաղի մարզին մէջ հրացանագութիւն:

Կարսի շրջանի Նախնաւանի ուղղութեամբ մեր զօրամա-սերը ետ մղեցին բեւառիին դեպի Քիւս: Թեւումին կը փորձե-յարձակիլ Նախնաւան գիւղին վրայ: Հոկտ. 17ի առաւօտուն ամբողջ նակասին վրայ կը կատարուէին հետազօտական գոր-ծողութիւններ:

Հոկտ. 18ի գիշերը մեր զօրամասերը Սարը Ղամիշի ուղ-ղութեամբ կռուով գրաւեցին Հանի Խալիլ գիւղը եւ Կեօ-Տաղ բարձունքը: Հակառակորդը փախուստի դիմեց:

Հոս կը գտնուէր նաեւ հոկտ. 22ի և 23ի պատերազմական գործողութեան զեկոյցները, որմէ ետք կը սկսին Սուրմալիի նշանաւոր կռիւները:

Կարսի շրջանի Նախնաւանի ուղղութեամբ հոկտ. 23ի ա-ռաւօտուն, մեր զօրամասերը յարձակման անցնելով Կարսի շրջանի Զըրնի-Նախնաւանի վրայ, գրաւեցին շարք մը դիրքեր, ապա թշնամիին ձեռքէն քաշուանքով զգալի ուժերով շրջափա-կեց երկու քեւերէ եւ մեծ ասիւրացի խումբ մը մեր նախկին դիրքերը վերադառնալ:

Հոկտ. 23ին մեր ստաւոնակները յաջող հետախուզութիւն կատարեցին թշնամիին քիւրուսէն:

Հոկտ. 23ին Կարսի զօրամասի մէկ անկշառ մասը յարձակման անցնելով կռուով գրաւեց Թուրքմէնաշէնի շրջանը: Թշնամիին ետ է շարժուած դեպի հարաւ:

Հոկտ. 22ի Մերդեմիկի ողորդականք մեր գործակալները գրաւեցին Տիկոր գիւղի մօտ գտնուած բարձունքը:

Մարտիակի ողորդականք նկատելի է խիստ հետախուզութիւն բշխանի միտար խնդիրն կողմէ:

Մարտիակի ողորդականք Սուրբ Նիկայի (Զիյարէթ) բարձունքի շրջանին մէջ, Հաճի Խաչի սարի հարաւոր կը կատարուին մեր խաղաղութեան խնդիրն յաջող գործողութիւններ:

Հոս կը հրատարակենք նաեւ հոկտ. 23ի քէմալական հետեւեալ գեղորդքը. —

Գործողութիւնները դադարած են Տիկորի առջեւ ու արեւմտեան բոլոր ճակատին վրայ, ծինի փոթորիկի հետեւանքով:

Կողմանի հիւսիսակողմը, հրետանիի կուռ եւ հետեւակազօրքի հետախուզութիւն, Հայկական վաշտ մը փորձեց մեր դիրքերուն վրայ յարձակիլ, յայց ծանր կորուստներով ետ մղուեցաւ: Գրաւեցինք խորտընկէց մը եւ առինք 13 զինք:

Կարսի ճակատին վրայ, հակառակ ծինին, որ տեղ տեղ մինչեւ մէկ մէթը բարձրութեամբ եկած է, հրետանիի կուռը կը շարունակէ. թըշնամի գումարտակ մը ցրուեցինք, ուրկէ ետք Հայերը նոր յարձակում չըրին:

Մաղարայի ճակատին վրայ թշնամի զբաղակալ կառավարման մը փորձեց մեր գիծին մօտենալ: Մեր հրետանին ուժգնօրէն ումակոծեց այդ կառավարմանը, որ Քէլէքի կարարանը քաշուելով պարտաւորուեցաւ վնասուած վիճակ մը թողուլ:

Ախուրիի կողմը, հակառակ ծինի փոթորիկներուն, մեր կողմէն հեծեալ զօրախումբ մը հայկական բանակատեղիէ մը ներս խուժեց եւ 11 զինք, զէնք եւ ռազմանիւթ առնելով ետ եկաւ:

Արտահանի ճակատին վրայ թշնամի օդանաւ մը պարտաւորուեցաւ մեր զինքներուն մէջ վար իջնել: Գրաւեցինք այդ օդանաւը եւ անոր երկու օդանաւորները զինքի բռնեցինք:

* *

Կողմանի ճակատին վրայ կը գործէին թշնամի հրոսախումբներ, զիստաւորաբար քիւրտ ձիաւորներ, որոնց նպատակն էր մէկ կողմէն ահաբեկել նոյն մարզին մէջ հայ գիւղացիութիւնը եւ զայն գողթի ստիպել եւ յետոյ, եթէ կարելի ըլլար Նիւսան-Ալեքսանդրապօլ երկաթուղին վտանգել, Այա-Կեազ-Անի կայարաններու շրջանակին մէջ: Թուրքերը շարաթ

մը անընդհատ յարձակեցան այս կողմէն, Ալաիեազի կայարանը գրաւելով Կարս-Ալեքսանդրապօլի թիկունքը անցնելու համար, սակայն հայկական դիմադրութիւնը զանոնք փշրեց: Հայոց այս քաջութիւնն էր որ թշնամին ստիպեց ապա, ուրիշ կողմէ, Իկաիրի ճակատէն, փորձել իր բազմը, Կարսը գրաւելու համար:

Հոկտ. 14ի հայկական յարձակողականին արդիւնքը սա եղաւ. որ Թուրքերու հասած օգնական նոր ուժերու առջեւ Նօփօ Սէլիմի դաշտը մղուած ճակատամարտին մէջ, մեր ճախ թեր պարտուեցաւ, նահանջի դիմեց, որով կեդրոնը ճնշումի ենթարկուեցաւ եւ ամբողջ ճակատը վերստին քաշուեցաւ իր մեկնակէտը: Բարերադաբար մեր կորուստները մեծ չեղան այս կողմէն մէջ:

Այս ճակագրութիւնը ցնցեց հայ ժողովուրդը եւ զինուորական շարքերը: Հայերը որ կոյուսային այդպէսով չափել թըշնամիին ուժերը եւ ի հարկին չեշտակի հարուածով ընկրկել զայն ու ջարդել, դառն յուսախարութիւն մը ճաշակեցին:

Ակիդքները փորձը անցաւ շատ յաջող եւ խանդավառութեամբ: Մեր զօրքերը անարգել զացին առաջ մինչեւ 15-20 վէրստ, քանի որ թշնամին թողուց իր առաջացեալ դիրքերը զօրս գրաւեցին մերոնք: Սակայն ի վերջոյ թշնամին օգնութիւն ստանալով վերագրաւեց իր դիրքերը եւ ջախջախուեցաւ մեր սկզբնական հոսանքը:

Այս ճակագրութեամբ հետեւեալն ունեցաւ իբր արդիւնք եւ զատ.

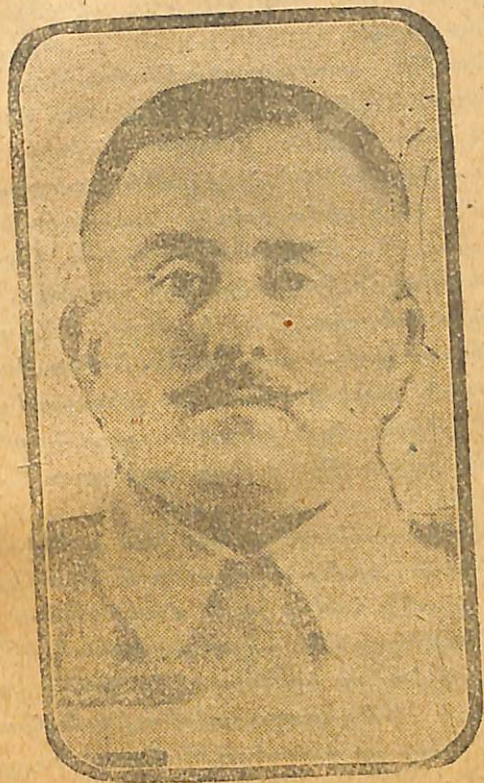
Ա. — Հայերը տեսան թէ թշնամին արհամարհելի ու կարծուածին չափ տկար չէ, թէ սխալ էր չափազանց ինքնատուրութեամբ դատել զայն թէ՛ թիւի, թէ՛ որակի եւ թէ ռազմական արուեստի մասին, որուն ապացոյցները կուտային Թուրքերը:

Բ. — Տեսանք մեր թերի կողմերը թէ՛ մեր զօրքի տրամադրութիւնը թէեւ բարձր ու քաջ, սակայն անվարժ տարերն անոր մէջ չփոթութիւն ու ջլատում կը մտցնէին:

Գ.— Թշնամին իր կարգին կշռեց մեր ուժին արժէքը։ Ան կռահեց հայկական դիմադրական զօրութեան չափն ու բանակին քանակն ու որակը, այսինքն ռազմական կարողութիւնները։ Թուրքերը որ Սարըղամիշէն մինչեւ հոն յարձակողականի մէկ շունչով եկած էին, հայկական նոր դիմին առջեւ վարանքով սպասեցին և մերթ Զայերը յարձակման զրգոնցին։ Այսպէս, հոկտ. 14ի նախընթաց օրը զիշերային յարձակմամբ նեղած էին մեր զօրաց մէկ մասը, բայց ետ մղուած անմիջապէս։ Իրաւ է թէ անոնք նախ պարտուեցան և նոյն իսկ կ'ըսուի թէ խուճապի մատնուեցան, բայց իրենց թիկունքային ուժերը շուտով կայունութիւնը վերահաստատեցին և հող Թուրքերը հաւատք կազմեցին որչափ մեր արժանիքներուն՝ նոյնքան իրենց կարողութեան մասին։

Ոմանք կ'ըսեն թէ այս պատերազմին բաղդը պիտի փոխուէր, եթէ Զայերը քիչ մը աւելի կարենային տոկալ և իրենց յարձակումներով Թշնամին խուճապը զօրացուցած ըլլային։ Կ'ըսեն նաեւ թէ պարտութեան ենթարկուած մեր ձախ թիւը (Սեպուհի զօրախումբը) փոխանակ արշալոյսին Թշնամի դիրքերուն առջեւ ըլլալու, հասած էր երկու ժամ ուշ, ինչ որ նշանակելի և դառն պարագայ մըն է։

Հայկական անդրանիկ յարձակման այս ճախողութիւնը Երեւանի սպարապետութիւնը բերաւ այն եղրակացութեան թէ պէտք է զօրամասերը մաքրել իրենց թերութիւններէն, աւելի ճշգրտապահութիւն դնել տալ հրամաններու գործադրութեան մէջ և շարունակելով պատրաստութիւնները, ընդհանուր ճակատամարտի մասնել աւելի հոգիները դէպի նայեմքեր։

ԳԵՍԱՋԻՄ ԳԱՐԱ ՊԷՐԵՐ

3.— ՌՌՒՍԻՈՅ ՀԵՏ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Քանի պատերազմական գործողութիւնները կը սաստկանային այնքան կ'աւելնար պալչէվիքեան արշաւը մը վախերը Հայաստանի հիւսիս-արեւելեան սահմանին վրայէն և կառավարութիւնը կը ջանար զէթ այդ մասին ապահովութիւններ ձեռք բերել:

Լեւոն Շանթի պատուիրակութեան հետ յարաբերութեանց ընդհատումէն ետք, ղանոնք երեւանի մէջ շարունակելու համար հոկտ. 11ին երեւան ժամանեց խորհրդային Ռուսիոյ պատուիրակութիւնը՝ Լըկրանի նախագահութեամբ: Կայարանին մէջ զայն դիմաւորեցին արտաքին գործոց նախարարի օգնական Պ. Մովսէս Պետրոսեան (Պոլսեցիներուն ծանօթ գործաւորական Դաշնակցական գործիչը), ռազմական նախարարի օգնական զօր. Հախվերտեան, երեւանի զինուորական հրամատար փոխ-գնդապետ Ա. Շահխաթունի եւն.: Պահակախումբ մը բարեւի կեցաւ և զինուորական պատիւներ եղան: Լըկրան նոյն իրիկուն պաշտօնապէս այցելեց վարչապետ և արտաքին գործոց նախարար Պ. Օհանջանեանի:

Մոսկուայի պատուիրակութեան հետ անմիջապէս սկսան բանակցութիւնները, որոնք զգուշաւոր և վերապահ գոյն մը ունէին երկու կողմին համար ալ, վասն զի Ռուսերը դաշնակցած էին Թուրքերուն հետ, որ յարձակած էին Հայաստանի վրայ, իսկ Հայերը կը վարանէին իրենց կապը խզել Դաշնակիցներու և անոնց քաղաքականութեան հետ:

Հակառակ անոր որ բանակցութեանց ընթացքին Հայերը հասկցած էին թուրք և ռուս որոշ համաձայնութեան մը գոյութիւնը, դարձեալ կը վարանէին աննկատ կերպով նետուել Մոսկուայի գիրկը: Ներքին գործոց նախարար Պ. Սարգիս Աբարատեան, հոկտ. 22ին Դաշնակցութեան ներկայացուցչական խորհրդին առջեւ կացութիւնը պարզելով կ'ըսէր թէ «խաղաղ կամ պատերազմական միջոցներու կուտակեց բո-

լոր Ռուսերը նոյնն ընել վճռած են Հայաստանի համար, Ռուսիա սկսած է արեւելեան ժողովուրդները գրաւելու քաղաքականութեան մը, թրքական արշաւը պալչէվիքեան ձեռնարկ մըն է, սակայն մենք, այս ամէնուն դէմ, Լըկրանի հետ շարունակաւ ող բանակցութեանց մէջ, պիտի մերժենք եթէ առաջարկուած պայմանները ռաւանարեն մեր քաղաքական անկախութիւնը և հայ ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութիւնն ու անտեսական ապահովութիւնը»:

Ներքին գործոց նախարարին այս խօսքերը բնականաբար կառավարութեան տեսակէտն էին, տեսակէտ մը որ աւելի յարմար էր կուսակցութեան մը վարիչներուն քան արիւնաքամ ժողովուրդի մը ճշմարիտ բարեկամներուն, վասն զի, մինչ բոլոր աշխարհի քաղաքագէտ վարիչները կը ծոխն մեծ վտանգին առջեւ՝ հեռաւոր շահը առժամաբար զոհելով, մեր նախարարը, հաշիական նկարագիրը յատկորոշող յամառութեամբ մը, Հայաստանի սահմաններուն վրայ բռնկումն սկսած այդ պահուն, չէր վարաներ հեռաւոր «բարեկամ»ներու վրայ երազներ հիւսել ու կ'ըսէր. «Յիշելով Արեւելքի մէջ Ռուսաստանի ձեռնարկած աշխատանքը և այդ աշխատանքի ընթացքին հայ ժողովուրդին վիճակուած պատմական դերը, մենք պէտք չէ մոռնանք որ, նմա՛, կացութեան մէջ կը գըտնուինք նաեւ հանդէպ արեւմուտքի. Արեւելքի կողմը Արեւմուտքի դէմ է, և մեզի վիճակուած է այդ կողմի ընթացքին վրայ ու և է ազդեցութիւն ունենալ, ապա ուրեմն մեր առաջ կանգնած է նաեւ Արեւմուտքը յանձին Դաշնակիցներու, իր պահանջներով և հետապնդած նպատակներով»:

Պ. Աբարատեան բանակցութեան համար թէեւ այդ օրը (հոկտ. 22) կը յայտնէր թէ «զեռ այնքան հասունացած չեն որ կարելի ըլլայ որոշ եզրակացութիւններ հանել», սակայն աղէտին պատահելէն ետք, Դաշնակցական թերթերը հրատարակեցին թէ, արդէն իսկ հոկտ. 21ին հետեւեալ նախապայմանը կնքուած էր երեւանի մէջ, Լըկրանի և Օհանջանեանի կառավարութեան միջեւ:

1. Հայաստանի անկիմեղի հաղախները կը կազմեն սակ-
բողջ Երեւանեան հասանգոր, Կարսի սակբողջ շրջանը, Չանգե-
զուրի գուստը, հայկական Ղազարի ու Լոռիի:

2. Տաճկական զորքը պիտի հետանայ սակբողջ Ռուսաստ-
յանսահմանէն եւ պիտի քաշուի մինչեւ 1914ի սահմանները:

3. 1914ի սահմաններէն մինչեւ Տրապիզոն, Էրզրում,
Մուշ՝ տաճկական զորքը պիտի քաշուի եւ այդ վայրերուն մէջ պիտի
մնայ ժամանակաւորապէս տաճկական վարչութիւնը, որով յետոյ
Ռուսաստանի միջանկրկնաբար ու աջակցութեամբ պիտի սկսին
քանակցութիւնները Հայաստանի եւ Էնկիւրիի կառավարութեան
միջեւ՝ վերջնական սահմաններու գծման համար:

4. Ռուսաստանի այդ յստիւնաւորութիւններու փոխարէն՝
Հայաստանը անոր կը զիջի քրտնգիրի իրաւունք՝ գեղի եւ ուղ-
ւանքերի փոխադրելու իր հողին. այդ նկատմամբ 100իւ 25
տոկոսը պիտի բողջուի Հայաստանին. այդ ուղղութեամբ ու
գեղերը պիտի անցնին Յոյ յոյստամբ որոշ գծէն անդին եւ չպիտի
գործածուին Հայաստանի դէմ:

5. Ռուսաստանը կուսայ Հայաստանին 3 միլիոն ռուսկի
սկի եւ հար:

6. Ռուսաստանը կը զիջի հետ մի քանի կուղտորակ
արժեքներ, որիմակ Մոսկուայի Լազարեան ձեռնարանի գրադա-
րանը եւն.:

Այս նախապայմանքն ստորագրուելէն յետոյ, որովհետեւ
տաճկական արքանը տակաւ կը սեղմէր Հայաստանը, Երե-
ւանի կառավարութիւնը պահանջեց անմիջական գործադրու-
թիւնը: Սակայն Լըկրան ինքզինքը իրաւասու չի համարեց
այդ պայմանները վերջնական եւ հետեւեալ անմիջապէս
գործադրելի նկատելու, առանց Մոսկուայի վաւերացման:
Մանաւանդ որ Լըկրան անհրաժեշտ համարեց նախ երթալ
Պազու, հոն կարգադրելու համար Չանգեզուրի եւ հայկական
Ղազարի հարցերը եւ ապա Մոսկուա, ոչ միայն պայմանները
Մոսկուայի ներկայացնելու, այլ նաեւ հոն գտնուող թրքա-
կան պատուիրակութեան հետ այդ մասին խօսելու համար:

Այսպէս, հոկտ. 29ին երբ թուրքերը Կարսի ամրու-
թեանց առջեւ էին, Լըկրան Երեւանէն մեկնեցաւ Պազու,
անկէ Մոսկուա, սակայն, մինչեւ այն ատեն ինչպէս Կարսը
եւ թուրքերը Ալեքսանդրապոլ հասան: Այս յաղթանակը,
ընտանաբար զօրացուց թուրքերուն վարկը Պազու վերջնորոն
աչքին եւ Մոսկուա չընդունեց Երեւանի մէջ կնքուած նա-
խապայմանը, այնպէս որ Լըկրան երբ նոյ. 20ին վերադար-
ձաւ Հայաստան, չեղեալ նկատեց հոկտ. 21ի համաձայնու-
թիւնը, որ արդէն Հայոց համար ինքնախաբուծիւն մըն էր,
որուամբ ըլլալով ուստեւթուրք պայմանագիրը:

4.— ՍՈՒՐՄԱՆՈՒԻ ԿՈՒՒՆԵՐԸ

Սուրմալուի կոիւններ կը կոչուի այն հերոսական դի-
մադրութիւնը զոր Հայերը ցոյց տուին եւ որ մեր վերջին
կոիւն ու փառքը եղաւ: Սուրմալուն այն միակ լուսաւոր
ատաղն է որ կը փայլի մեր վերջին աղէտին մութ հորիզոնին
վրայ: Հայերը այս վեցօրեայ պատերազմին մէջ ի յայտ բե-
րին ռազմական արտակարգ կորույթ, որ սակայն դատապար-
տուած էր ձախողելու, քանի որ այդ ոգին մէկ թեւ վրայ
կար միայն, եւ միւս թեւերու տկարացումովը թշնամին կրցաւ
Կարսի դուռը ափ առնել:

Նկատի առնելով այս կոիւններուն կարեւոր հանգամանքը,
երկարօրէն պիտի խօսինք անոր վրայ, նախ հրատարակելով
պաշտօնական հետեւեալ զեկոյցները. —

Կիրակի, հոկտ. 24ին, թշնամին յարձակման անցաւ
Սուրմալուի ամրոյճ ճակատին վրայ, սակայն ամենուրեք
եւ մղուեցաւ:

Յարձակումը սկսաւ լուսաբացին: Տաճիկներն ու Քիւր-
տերը խոշոր ուժերով եւ զինուած թնդանօթներով յարձակ-
ման անցան երեք ուղղութեամբ:

Քիւլիւրք - Վերին-Չարուխի գիւղերու ուղղութեամբ,

Սուլթանապատ-Իկտիր գիւղերու ուղղութեամբ և Թաշպու-
րուն բարձունքի ու Ղարաղոյունլու—Մարգարա գիւղերու
ուղղութեամբ:

Թշնամին յաջողեցաւ օկիզրի շրջանին գրաւել Բիւլլիւք,
վերին Չարուխչի, Սուլթանապատ, Թաշպուրուն, Ղարա-
ղոյունլու, Թօխանշալու-Ղաշար և Թօխանշալու Հայեաթ
գիւղերը, սակայն երեկոյեան դէմ սկսուած յարձակման վերջ
տրուեցաւ և նախկին կացութիւնը լիովին վերանստատու-
ուեցաւ:

Մերդենիկի ուղղութեամբ Թշնամին հոկտ. 24ին փորձեց
յարձակիլ Մօլլա Հասան գիւղի կողմէն Մուչուշ և Տիկսը
գիւղերու վրայ, սակայն ետ չպրտուեցաւ:

Հօկտ. 25ին, Թշնամին Սուրմալուի մէջ նորէն կրկնեց
իր յարձակումը Իկտիրի վրայ: Ղարաղոյունլու, Իկտիր և
անձի գիւղերու շրջանին յամառ կռիւները կը շարունակուին:

Իկտիրի շրջանին մէջ կատաղի կռիւներէ յետոյ, հօկտ.
26ին երեկոյեան հակառակորդը դուրս քշուեցաւ իր գրաւած
վերին Չարուխչի և Յանձի գիւղերէն, Հասիմ-Տիղ, Դալիւկ-
Դաշ և Ղարաղոյունլու, Թաշպուրուն, Սիւլէյման-Դիգա գիւղ-
քերէն:

Հակառակորդը քաշուեցաւ դէպի ներքին Չարուխչի,
Բիւլլիւք Առնաջի մօտ գտնուած բարձունքները և բռնեց
Թաշպուրուն սարը:

Ղարաղալայի կամուրջի շրջանին մէջ հօկտ. 26ին, կէս
օրէ յետոյ հակառակորդը յարձակեցաւ Ղարաղալայի կա-
մուրջը պաշտպանող մեր զօրամասերուն վրայ:

Կռիւը կը շարունակուի:

Սուրմալուի մէջ հօկտ. 27ին ետ մղուեցաւ Թշնամին
իր գրաւած Ղարաղալայի կամուրջէն:

Հօկտ. 28ի առաւօտէն յամառ կռիւներ տեղի կ'ունե-
նան Կարսի մեր զիւրքերուն ձախ թեւն անցած Թշնամիին
հետ:

Հօկտ. 29ի գիշերը Կարսի շրջանին մէջ հակառակորդը

Սամօվաթի և Ուլչարի մեր զիւրքերը գրաւած ըլլալով, մեր
զօրաթիւերը պաշարուելու սպառնալիքէն փրկելու մտադրու-
թեամբ, մեր զօրամասերը ստիպուած եղան անցնիլ դէպի
Կարսի ամրութիւններու ներքին գիծը, Վիդլին քէօյ գիւղի և
Մեծ ու Փոքր Շայնի լեռներու շրջանին մէջ կռիւ:

*
*
*

Ինչպէս ըսինք, Թուրքերը հոկտ. 14ի հայկական յար-
ձակողականին ի պատասխան իրենց կատարած հակայարձակ-
ման պահուն շատ աշխատած էին Ալեակեաղի շրջանէն անց-
նիլ Կարսի թիկունքը, բայց չէին յաջողած, որով որոշեցին
այդ բաղդը փորձել ուրիշ կողմէ մը:

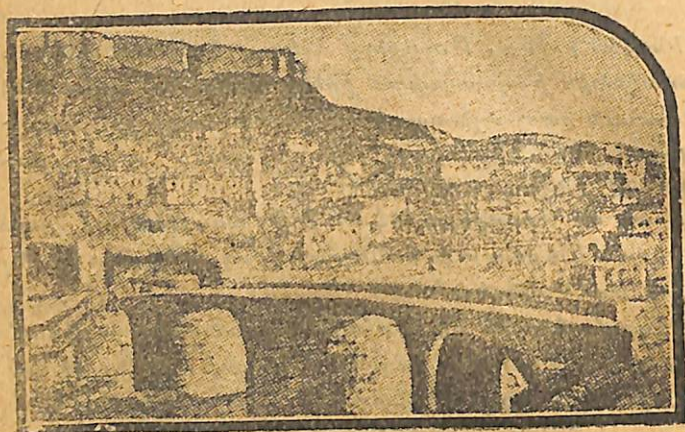
Իրաւ ալ Թուրքերը հոկտ. 24ի առաւօտուն, յարձակ-
ման սկսան Սուրմալուի ճակատին վրայ երեք թեւէ, սկսեալ
Արաքսի ափէն մինչեւ Կոզրի շրջանը:

Իկտիրի մարզին մէջ Արհաճ-Սուլթանապատի գիծով՝ աջ
թեւէն վերին Բիւլլիւք Չարուխչի-Շայնի, իրենց ձեռքն ու-
նենալով Կոզր-Կաղզուան խճուղին. ձախ թեւէն Արալըի
ճակատը. իսկ կեդրոն ունենալով Թաշպուրուն-Ղարաղոյուն-
լու գիծը: Ճակատը եռանկիւնաձեւ էր և 40 վերստ տարա-
ծութիւն ունէր:

Թշնամի աջ թեւը առաջ խաղաց Հանձի Խալիլ գիւղի և
համանուն բարձունքին ուղղութեամբ, սակայն կարելի եղաւ
կանցնել առաջխաղացումը և ետ առնել կարգ մը գրաւեալ
գիւղեր:

Այդ կատաղի կռիւները մերթ գիշերն իսկ շարունակուելով
տեղեկին վեց օր շարունակ և այնպիսի սաստկութեամբ, որուն
նմանը քիչ կը պատահի: Բաւական է ըսել որ զիւրքեր եղան
որ յաջորդաբար քանիցս գրաւուեցան իրարու ձեռքէ: Օրինակ,
Ղարաղոյունլուն ինն անգամ, Թաշպուրուն, Իկտիրի խճու-
ղին եւն. չորս հինգ անգամ ձեռքէ ձեռք անցան Չարուխչի
Արալըի, Իկտիրի և Կոզրի ճակատներուն վրայ: Մեր զիւր-
քերը հրաշքներ գործեցին, թիզ զիւրքի համար հաւաքող
կերպով ոգորեցան:

ԵՐԵՒԱՆ ԻՍՏԱՆԱԿԱՆ ԳԵՂԱՐ

ԿԱՐՍԻ ԱՆԿՈՒՄԸ ԵՒ ԱՆՈՐ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

Չնայելով որ կառավարական և հրամանատարական շք-
ջանակներուն մէջ բոլորն ալ համոզուած էին թէ հայոց գի-
րքը ամուր է, թէ յաղթանակը ապահովուած է և չնայելով
Հոկա. 29ի երեկոյեան ժամը 6ին Կարսի ճակտի հրամանա-
տար զօր. Փերումեանի հեռագրին որ կ'ըսէր — զօրքի տրա-
մագրութիւնը չաւ է, հասարակութիւնը սգեւորուած և յաղ-
թանակը ապահով — Հայաստանի առաջնակարգ բերդաքա-
ղաքը ինկած է:

Հոկա. 30ին սակայն, նոյն հրամանատարէն հեռագիր կը
առաջուի որ կ'ըսէ թէ Կարսի ճակատագիրը վճռուած է,
բերդաքաղաքը վտանգուած և անկումը ժամերու խնդիր է:

Կարսի անկման եւ առ հասարակ մեր վրջին պարսու-
թեան անվիճելի եւ գլխաւոր պատճառները հետեւեալն են. —

1. — Ոչ մէկ երկիր և պետութիւն համեմատաբար չէր
ունեցած այնքան ռազմաճակատ, որքան Հայաստան. ան
ունէր հետեւեալ ռազմաճակատները, որոնց պահպանման
համար ստիպուած էր որոշ գլխուորական ոյժեր կեդրոնացը-
նելու Լոռիի չէզոք գօտիի, Ղազախի, Բասարքէշարի, Զան-
գէզուրի, Նախիջևանի, Իգտիրի, Կողբի, Կարս-Օլթիի: Այս
ամբողջ ճակատները ունէին 700 վերստ տարածութիւն:
Բացի այդ արտաքին ճակատներէն, Հայերը ունէին նաեւ ներ-
քին ճակատներ, ուր տեղ ամէն ժամանակ կարող էին ա-
ղբառամբական շարժումներ տեղի ունենալ՝ թէ՛ թաթարա-
կան և թէ՛ պօլչէվիքեան: Հոկայական այդ տարածութիւնը
պաշտպանելու համար, հայերը ունէին մօտ 30,000 զինուոր,
որ հազիւ բաւական էր միայն Կարսի ճակատին համար և
թրքական տրչաւանքը կասեցնելու եթէ միայն բոլոր միւս
ճակատները պարպուէր:

2. — Զօրքին յոգնածութիւնը. Մեր զօրքը բոլոր զօրա-
բանակներու հետ համեմատելով, 914 թուականէն սկսեալ ա-
ւելի շատ կռիւներու մասնակցած է՝ թէ՛ ռուսական բանակի

մէջ և թէ՛ պաշտօնական շարժումէն վերջ Անդրկովկասեան սեյմի հրահանգներով, թէ՛ 918 թուականին տաճկական արշաւանքին ատեն և թէ՛ Հայաստանի հանրապետութեան կազմութենէն վերջ, երբ բազմաթիւ ներքին և արտաքին ընդհարումները յոգնեցուցած էին զինուորներն ու սպաները: Ներքին շարժումներ տեղի ունեցած են Մայիս ամսուայ ընթացքին Ալէքսանդրօք, Սարգամիս, Իսկիւր, Ն. Բայազետ, Ղարս, Իիլիճան, և այլ շրջանները. իսկ արտաքին յարձակումներ, Թուրքերու, ռուս սովետական զօրքերու, և Զանգեզուրի թաթարներու կողմէ:

Բազմաթիւ այդ կռիւները, որոնք տեղի կ'ունենային հակառակ մեր կամքին և պարբերաբար, խոշոր չափով կ'ազդէր նաև ժողովրդին տրամադրութեան վրայ, կ'ընկճէր զայն, մանաւանդ որ այդ բոլոր ընդհարումներուն միջոցին Հայաստան միայնակ էր, առանց դրսի օգնութեան ու միջամտութեան:

Վերջացնելով զօրքի յոգնածութեան պատճառաբանութիւնը, մենք շարունակենք պարզել Կարսի անկման միւս պատճառները:

4.— Հիւսիսարեւմտական կազմը. Մեր բանակը նոր էր և անոր հրամանատարական կազմն ալ բաւականաչափ թոյլ և հայկական իրականութեան անծանօթ: Իսկական զօրավարներ, որոնք ուստական մեծ կայսրութենէն ստացած էին իրենց աստիճանը, սակաւաթիւ էին: Կարսի ճակտին վրայ գտնուող զօրավարները, ռուսական բանակի մէջ գնդապետներ էին, իսկ իրենց նոր աստիճանն առած էին հայկական կառավարութենէն, անոնք շատ յարմար էին իբրեւ կամակատարներ՝ փոքրիկ ճակատներու վրայ, բայց անկարող՝ կառավարելու մեծ պատերազմներ: Այդ պակաս մըն էր, զոր լրացնելու համար ժամանակի, սերունդի և զինուորական դաստիարակութեան պէտք ունէինք: Պէտք է շեշտել որ այդ զօրավարները ու շրջապատող սպայութիւնը ընդհանրապէս ստրուած էին ռուսասիրական հովերով, կը խօսէին բացառաբար ռուսերէն և ամուր կապերով կապուած չէին հայ ժո-

ղովուրդին, անոր քաղաքական իտէային հետ և իրենց պատօնը կը վարէին ո՛չ թէ գաղափարական, այլ նիւթապաշտական հօդի վրայ:

5. Սպայական կազմը.—Սպայութեան թիւը սակաւ էր զօրքին մէջ: Հին և գաղափարական սպաները, որոնց թիւը շատ էր երկու տարի առաջ, տեղի ունեցած կռիւներու և պատերազմներու ընթացքին նահատակուեցան և անոնց տեղը զբաւեցին աւելի նուազ փորձառութեամբ, աւելի թոյլ պատրաստութեամբ և աւելի քիչ տոկոսնութեան տէր սպաներ: Ղարաբաղ-Չանդուզուրը, Պէտլիք Վէտին—Նախիջևանը, Ղազախ, և Օլթին իրենց մէջ տեղաւորեցին հին, տոկոսն և լաւ սպաներու դիակներ, որոնց տեղը զբաւեցին նորերը: Հայոց սպայական դպրոցը նոր էր հիմնուած և կարճ ժամանակի մը մէջ անկարող էր պատրաստել սպայութիւն, իսկ պատրաստիներու թիւը շատ նուազ էր, երիտասարդ և եռանդուն, բայց յաղթանակ տանելու համար բաւականաչափ անփորձ: Ան իր տրամադրութեան տակ ունէր մօտ 8000 զինուոր և շատ քիչ թուով սպաներ:

6. Հալոսրդակցութեան միջոցներու պակասը.—Յողթանակ մը ապահովուած է այն չափով, որչափ արագօրէն կըրնաս կատարել զօրքերու տեղափոխութիւն: Այդ կողմէն շատ աննպաստ պայմաններու մէջ կը գտնուէր բանակը: Ներկաթւղիները կը գործէին փայտով, նուրի չղոյութեան պատճառաւ: Ատրպէճանը նաւթ չէր տար—շատ հասկնալի պատճառաբանութեամբ մը, արտասահմանի մէջ գնուած նաւթն ալ շատ ուշ կը հասնէր— Պաթումէն Սանահին երկաթուղագիծը Վրացիներու ձեռքը ըլլալով: Այդ պատճառով ալ կառավարութիւնը ստիպուած էր Սարգամիշի և Շահալիի շրջաններու անտառներուն օգնութեան դիմել, պատրաստել փայտ, տեղափոխել զլիաւոր կայարանները և այսպէսով ապահովել վառելանիւթը: Այն տարածութիւնը, որ կը գրանուի Ներսէս—Ալէքսանդրաք—Կարսի միջև, զոր սովորական երթեւեկութեան ժամանակ 12 ժամէն կը կտրէ զօրքը, փայտի գործածութենէն ի վեր եռապատկուեցաւ, որովհետև

գնացքները ստիպուած էին որոշ կայարաններու մէջ կանգ առնել ժամերով, փայտ առնել, չորցնել և ապա միայն առաջանալ: Այդ պայմաններուն մէջ շատ դժուար էր անմիջական և արագ օգնութիւն հասցնել, մէկ ճակատէն. Կարսի շրջանը զինուորներ տեղափոխելու ժամանակ:

Կարսի անկումը առաջ բերաւ յուսահատութիւն և խուճապ ոչ միայն զօրքին, այլ և ժողովրդային լայն խաւերուն մէջ: Աղէքսանդրաբոլի շրջանի ժողովուրդը, որ միշտ թոյլ կազմակերպուած և միշտ ալ տրամադիր՝ Թուրքերու պահանջներուն ընդառաջ երթալու, պատրաստութիւններ կը տեսնէր անջատ բանակցութիւններ վարելու՝ իր կաշին փերկելու համար: Կարսի և Աղէքսանդրաբոլի միջև գտնուած տարածութեան վրայ ապրող հայ զիւղացիութիւնը արդէն պատրաստութիւններ կը տեսնէր գաղթելու, հեռանալու և այդ երեւոյթը շատ բացասական ազդեցութիւն ունեցաւ թէ՛ կառավարական շրջաններու, թէ՛ զօրքի և թէ՛ առհասարակ ընդհանուր զիմադրական օգիւն վրայ:

Իսլորն ալ կ'զգային պարտութիւնը: Վերջին օյժերն էր հաւաքած կառավարութիւնը—կամաւորական շարժում—փրկելու համար կացութիւնը, բայց անօգուտ: Այդ առիւթները Աղէքսանդրաբոլի մէջ գտնուող կառավարութեան անդամները, խորհրդարանի անդամները, ինչպէս նաև հրամանատարական կազմը կը յայտնեն Երևանի կառավարութեան թէ՛ պատեւրազմը շարունակել անօգուտ է և պէտք է բանակցութիւնները սկսիլ Թուրքերու հետ՝ որոշ եղրակացութեան դադու համար:

ՀԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Կառավարութիւնը Նոյ. 3ին կը հեռագրէ Էնկիւրիի կառավարութեան՝ զինադադարի և հաշտութեան բանակցութիւններու համար: Այդ առաջարկը Թուրք կառավարութեան կը յանձնուի Նոյ. 5ին: Այս նոյն օրը, Նոյ. 5ին, Հա-

յաստանի կառավարութիւնը կը ստանայ Թուրք Ազգ. Մեծ Ժողովէն հեռագիր մը, Նոյ. 2 թուակիր, որով կ'առաջարկուէր գալ որոշ եղրակացութեան և հաշտութեան բանակցութիւններ սկսիլ: Երկուստեք եղած այդ փափաքը խոշոր ազդեցութիւն թողոյց կառավարական շրջանակներուն վրայ և բոլորն ալ տրամադրուեցան հաշտութեան եղր գտնելու:

Գարապէթի փաշան ստանալով Հայաստանի կառավարութեան Նոյ. 3ի առաջարկը, իր կողմէն որոշ պայմաններ կը դնէ՝ բանակցութիւնները սկսելու իբր նախապայման:

Ատոնք են՝ Հայկական զօրքերը պէտք է դատարկեն Աղէքսանդրաբոլը և անոր ընդդէմն ու կայարանը պիտի դրաւուին Թուրք զօրքերուն կողմէ, քաղաքը պիտի մնար ազգաբնակչութեան ձեռքը: Հայկական զօրքերը պարտաւոր են 10—15 քիլոմէթր շրջագծով հեռանալ Աղէքսանդրաբոլ քաղաքէն: Այս առաջարկը քննութեան դրուեցաւ կառավարութեան Նոյ. 5ի առաջարկով ժամը 4ի խառն նիստին մէջ՝ նախարարական և հրամանատարական կազմով:

Նոյ. 5ին, ժողովը նկատի ունենալով ռազմական նախարարի և հրամանատարութեան պատճառաբանութիւնները՝ զօրքի լքման, ճակատի թուլացման մասին, որոշեց ընդունիլ Գարա Պէթի փաշայի առաջարկը և հաղորդեցին այդ մասին Աղէքսանդրապոլի հրամանատարութեան:

Այդ պայմանները ընդունուեցան և գործադրուեցան Նոյեմբեր 7ին:

Նոյեմբեր 8ին սակայն, Էնկիւրիի կառավարութիւնը, նկատի ունենալով հայկական բանակին զիմադրական ոյժին պակասը և իր զօրքերուն անարդիւ յառաջխաղացումը, նոր պայմաններ կ'առաջարկէ, որոնք են՝

1. Գարա Պէթի փաշայի կողմէ նախապէս առաջարկուած պայմանները ժամանակաւոր ընօթ ունին և մինչև նոր պայմանները չընդունուին, հաշտութեան բանակցութիւնները չեն սկսուիր:

2. Հայկական կառավարութիւնը պիտի յանձնէ 12 թիւղանօթ՝ իր բոլոր մասերով:

3. 60 դնդացիք՝ իր բոլոր պարագաներով.
4. 4000 արկղ փամփուշտ.
5. 6000 ռումբ թնդանօթի.
6. 1000 արկղ հրացանի գանազան մասեր.
7. Երկու շոգեմեքենայ և 50 վակոն.
8. 2000 հրացան:

Այդ բոլորէն դուրս հայկական զօրքերը պիտի պարպեն հետեւեալ հողամասերը—Ալազէօղ կայարանէն դէպի Կրմզու, Նարբանի, Գալաօղլի—Վարուցնովկայ, որմէ դէպի սրեւմուտք (Աղէքսանդրաբոլ) պիտի գրաւուի թրքական զօրքերով. իսկ դէպի Արեւելք մինչեւ Արաքս կայարանը, Ալազէօղի գագաթը, Գանադիրմաղ, Բոցիքինէ և Նօփօ—Միխայլովկայ—պիտի մնայ չէզոք գօտի, որ պիտի կառավարուէր հայկական վարչութեամբ և ինքնավար մարմիններով—իսկ այդ գծէն դէպի արեւելք պիտի գրաւէին հայկական զօրքերը:

Այդ պայմանները քննութեան դրուեցան և կառավարութեան կողմէ միաձայն մերժուեցան: Այդ բոլոր պայմանները դժուար էր իրագործել և ընդունելու պարագային, վախ կար Պալչէվիքեան շարժումներէ: Կառավարութիւնը զգալով կացութեան լրջութիւնը և այն որ մի քանի զօրավարներ իրենց վրայ դրուած յոյսերը չիրականացուցին—որոշեց ունենալ երկու զօրամաս՝ Երեւանեան, Դրօն հրամանատարութեամբ և Զաչուրի՝ Սեպուհի ղեկավարութեամբ:

Այդ որոշումները բաւականաչափ ուշ էին, որով խմբապետները ո՛չ էնարաւորութիւն և ո՛չ ալ ժամանակ ունեցան կազմակերպելու դիմադրութիւնը: Կազմաւորուած և լրջուած բանակը հնարաւորութիւն չունեցաւ դիմանալու և 3—4 օրուայ նոր կռիւներն ալ իրական օ և է արդիւնք չտուին: Թուրքերը նորէն սկսան յառաջխաղացումը: Կացութիւնը օրէ օր աւելի սպառնալից կը դառնար և հայ ժողովրդի մէջ առաջ կուգար կոտորածի, աւերածութեան մղձաւանջը, զոր կը սպասէին Քէմալականներէն և որու պատճառով ալ կը հեռանային այն վայրերէն ուր կը բնակէին և կը մօտենային Վրաստանի սահմաններուն:

Կացութիւնը պարզ էր: Թուրքերը յաղթական էին: Երկրին ներսը յուսահատութիւնը կը տիրէր: Ամէն ոք հլք կը փնտռէր Թուրքերը հեռացնելու: Ասպարէզ եկան պօլշէւիկեան գործակալներ: Ժողովուրդը իր երեսը դէպի հիւսիս դարձուց և օգնութիւնը կը սպասէր Ռուսաստանէն և իր դիւանագիտական ներկայացուցիչ Լըկրանէն, որ Մոսկուաէն ճամբայ ելած էր դէպի Երեւան: Էնկիւրիի կառավարութեան կողմէ դրուած պայմանները ընդունուեցան և երկու կողմէն ալ պատրաստութիւններ տեսան հաշտութեան բանակցութիւնները սկսելու՝ Աղեքսանդրապօլի մէջ:

Այդ ժամանակամիջոցին մէջ Ա. Խատիսեան, կառավարութեան կողմէ իբրեւ պատգամաւոր ընտրուած հաշտութեան բանակցութիւնները սկսելու համար, ուղարկուեցաւ Թիֆլիզ՝ դաշնակից պետութիւններու ներկայացուցիչներուն կարծիքը իմանալու և մեր կացութեան մասին խորհրդակցելու:

Բանակցութիւնները սկսան: Մեր կողմէն պատգամաւորներ նշանակուեցան Ա. Խատիսեան, Ա. Քիւլիստնդանեան (Ելմաղկան նախարար) և Ղորղանեան, Կարսի նահանգապետը (ժողովրդական):

Կառավարութիւնը Աղեքսանդրապօլ զացող պատգամաւորութեան տուած է հետեւեալ հրահանգները:

Պաշտպանել առաւելագոյն պահանջները. Թուրքերը պէտք է պարպեն մինչեւ 914 թուի սահմանները, իսկ Թրքահայաստանէն պիտի պահանջուէր Վան, Մուշ և այդ գծով մինչեւ Րիզէ: Եթէ անոնք համաձայն էին մեր այս առաւելագոյն առաջարկներուն, այն ատեն միայն գաշնագիրը պիտի ստորագրուէր՝ իբրեւ հաւասար կողմ: Եթէ Թուրքերը ընդառաջ չէին թային այդ առաջարկին, այն ատեն երեւան պիտի բերուէր Պրէսթ Լիթովսկի դաշնագիրը և ստորագրելով հանդերձ պայմանագիրը, պիտի աւելցնէր որ այդ ոչ թէ համաձայնութիւն է այլ պարզ յանձնատուութեան ենթարկումը ոյժին և յաղթողին: Այդ հրահանգներով պատգամաւորութիւնը ճամբայ կ'ելլէ Աղեքսանդրապօլ՝ Թուրքերուն հետ

բանակցելու: Մինչ անոնք հոն կը բանակցէին, Երեւանի մէջ և Ղազարի ճակատին վրայ տեղի կ'ունենան գործողութիւններ, որոնց նպատակն էր Հայաստանի մէջ առաջ բերել մեծամասնական յեղաշրջում:

ՊԱԼՇԵՎԻՔԵԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Թուրքերու յաղթութեան և յառաջխաղացութեան մէջ ժողովուրդը կը նկատէր նախկին վտանգը մօտալուտ ըլլալը և սպառնալիք մը մեր ֆիզիքական գոյութեան և անկախութեան: Ան զգալով նաև որ Հայաստանի կառավարութիւնը ու բանակը աւելորդ էին ետ մղել թշնամին և պաշտպանել հայրենիքը, իր աչքերը յառեց զուրսի ուժին, որուն օգնութեամբ կարող պիտի ըլլար Թուրքերը հեռացնել և իր քաղաքական ծրագիրները իրագործել:

Այդ ուժը, հասկնալի է թէ Ռուսաստանը և զայն ներկայացնող պալչէվիքեան կառավարութիւնն էր: Հայ ժողովուրդը փորձով գիտէր և համոզուած էր որ իր վաղեմի մեծ բարեկամները զինքը մինակ են թողած, իրական ոչ մէկ օժանդակութիւն չեն հասցուցած և որ միակ միջոցը որ մնացեր էր իրենց այդ պալչէվիքեան ուժերուն հետ գործակցելն է:

Աղեքսանդրաբոյն արդէն իմանալով որ Թուրքերը մօտեցած էին և կառավարական պաշտօնեաներն ալ քաղաքը թողած հեռացած, նոյեմբեր ծին յայտարարած էր պալչէվիքեան իշխանութիւն, վայելելով Թուրք հրամանատարութեան հովանաւորութիւնը: Ինչպիսի Գաբաբիխէ և Սանահին երկարող տարածութեան վրայ գտնուած աղդաբնակութիւնն ալ, ինչպէս նաև հոն ապաստանած դաղթականութիւնը տրամադրուած էին համակրութեամբ դէպի Մեծամասնականները և կը սպասէին կառավարութեան փոփոխութեան:

Հայաստանի միւս վայրերուն մէջ, ինչպէս նաև Երե-

ւան, նոյն արամադրութիւնը կը տիրէր, աւելի դապուած և զաղանի, որովհետեւ Հայաստանի կառավարութիւնը գեոգոյութիւն ունէր, և կը շարունակէր բանակցութիւններ վարել թէ՛ Թուրքերուն և թէ՛ Պալչէվիքներուն հետ տեսակցելով, կը կազմէ որոշ ծրագիր: Կը խորհին միջոցներու մասին՝ Հայաստանը մեծամասնական դարձնելու համար: Չնայած սակայն որ մեր ստացած տեղեկութիւններուն համաձայն, այդ ժողովին մէջ իշխող արամադրութիւնը կ'ըլլայ Հայաստանի ձեռք չտալ, չխառնուիլ անոր ներքին գործերուն և առայժմ չօգտուիլ անոր նեղ վիճակէն, բայց կը շարունակուին որոշ պատրաստութիւններ, կը կազմակերպուին պալչէվիքեան գործաւորներ, որոնց մէջ նաև հայ մեծամասնականներ, և կ'որոշեն ձեռք առնել կառավարութեան կազմը, — մէկ խօսքով պատրաստութիւններ կը տեսնէին գրաւելու Հայաստանը, «ազատելու» դաշնակից պետութիւններէն և սերտ յարաբերութիւններ պահպանելով հարեւաններու հետ՝ երկիրը հանելու անտանելի վիճակէն:

Լըկրանի պատուիրակութիւնը, որ Երեւան կը գրանուէր, պարապ նստած չէր: Ան կ'օգտուէր ժողովուրդին մէջ տիրող յուսահատութենէն, փրօփականտ կ'ընէր և իր գործակիցներուն միջոցաւ կը տարածէր որ միայն Պալչէվիքներուն միջոցաւ կարելի էր Թուրքերը քշել, հայ և Նախ հասցրնել երկրին և փրկել կապութիւնը:

Իրերու այս վիճակին մէջ Հ. Օհանեանի դաշխճը անկարող էր շարունակել իր գոյութիւնը: Անհրաժեշտ զգացուեցաւ նոր կազմի: Հայաստանի Խորհրդարանը, նկատի առնելով վերոյիշեալ արամադրութիւնները, յանձնարարեց Յ. Քաջաղանուսի կազմել նոր դաշխճ, անհատական հիմունքներով, որ կը նշանակէր թէ միայն Դաշնակցականներէ հրաւրելու չէ նախարարները, այլ և միւս կուսակցութիւններէ կարող անձնաւորութիւններ: Քաջաղանուսի 3-4 օր շարունակ բանակցութիւններ կը վարէ և արդիւքը այն կըլլայ որ թէ աջակողմեան և թէ՛ ձախակողմեան տարրերը կը հրաժարին մտնել նախարարական կազմին մէջ, զգալով վայրկեանին լրջութիւնն ու պատասխանատուութիւնը:

Իրականութիւնն այն է, սակայն, որ աշակողմեան թեւ-
ւին պաշտօնողները չեն ուզած մտնել, ինչպէս նաև ինքը
Քաջագունին, մտածելով որ երկրին մէջ տիրող կացու-
թիւնը կը պահանջէ աւելի ձախ թեւերէ կազմուած դահլիճ
մը և ուսական տեսակէտը պաշտպանող անհատներ: Իսկ
ձախակողմեան թեւին պաշտօնողներն ալ մերժած են մտնել
Քաջագունին դահլիճին մէջ, համարելով վերջինս աշակող-
մրեան և անհամապատասխան՝ ուսական քաղաքականու-
թիւն առաջ տանելու:

Քաջագունինի դահլիճ կազմելու անյաջող փորձէն վերջ,
խորհրդարանը կը յանձնարարէ Ս. Վրացեանին՝ ձախ Դաշնակ-
ցականներէ և ձախակողմեան տարրերէն կազմել նոր դա-
լիճ մը: Վրացեանը, կը կազմէ այդ դահլիճը, որուն մէջ կը
մտնեն նաև երկու Սօցիալիստ Յեղափոխականներ՝ Ա. Խոնդ-
կարեան և Վ. Մինասեան:

Մինչ Երեւանի մէջ տեղի կ'ունենային նախարարական
փոփոխութիւններ, Ալեքսանտրապօլի մէջ ալ առաջ կը տար-
ուէին հաշտութեան բանակցութիւնները, և մինչ բոլորն ալ
հաւատացած էին որ երկիրը փրկուած է վտանգէ, որ ուսե-
րու օգնութիւնմը կրնայինք պատուաւոր հաշտութեան եղբ
դռնել էնկիւրբի հետ, անդին Ղազարի ճակատին վրայ տեղի
ունեցան զինուորական որոշ գործողութիւններ, որոնք Հա-
յաստանի մէջ առաջ բերին մեծամասնական յեղաշրջում:

† Նոյ. 29ին, Պալլէվիկեան զօրաբաժին մը, բաղկացած
Բուպանի և Թէրեքի Խազախներէն, մօտ 10.000 հոգի, ու-
րոնց մէջ նաև Հայեր, առանց ունէ պատճառի և վերջնագրի,
անցաւ սահմանը և առանց զինադրութեան գրաւեց Իջևան
քաղաքը:

† Հայաստանի կառավարութիւնը, այդ լուրը առնելով,
հրաման տուաւ Տիլիջան գտնուող իր զօրամասին՝ Սեպուհի
հրամանատարութեամբ, զինադրել զէպի Հայաստան արշա-
ւող պալլէվիկեան զօրքերուն և միաժամանակ խիստ բողո-
քադիր ներկայացուց Լեկրանի՝ Մեծամասնականներու այդ
ապօրինի քայլին դէմ:

Լեկրանը գրաւոր ներողութիւն խնդրեց բոլորին համար,
յայտարարելով որ եղածը պարզ թիւրիմացութիւն մըն է, ա-
տիկա պէտք է համարել թշնամական քայլ, խոստանալով
անմիջապէս ներկայացուցիչներ ուղարկել Իջևան՝ պահանջե-
լու որ պալլէվիկեան ոյժերը ետ քաշուին և մաքրեն Հայաս-
տանի հողամասը:

† Իրենց կողմէն նշանակեց զինուորական կցըրդ զօր. Բոր-
բիշեան և խնդրեց որ Հայաստանի կառավարութիւնն ալ նը-
շանակէ զնդապետ մը, որոնք իբրև պատուիրակներ երթային
Ղազարի՝ պալլէվիկեան յառաջխաղացման առաջին առնելու
համար:

† Մինչ Երեւանի մէջ բոլորն ալ լաւ տրամադրուած էին և
հաւատացած որ ամէն բան կարելի է խաղաղ միջոցներով
լուծել և մինչ զինուորական պատուիրակութիւնը պատրաս-
տութիւն կը տեսնէր՝ ճամբայ ելլելու, լուր կը ստացուի որ
Նոյ. 30ին պալլէվիկեան արշաւող զօրամասը դրուեր է Տի-
լիճանը, որ Սեպուհի զինուորներուն մէկ մասը անցեր են մե-
ծամասնականներու կողմը և որ ուսական ուժերը երկու
թեւի բաժնուած՝ առաջ կը շարժին դէպի Դարաքիլիսէ և
գէպի Երեւան:

Այդ զէպքերով կացութիւնը հիմնականապէս փոփոխու-
թեան ենթարկուեցաւ և կառավարութիւնն ու Հ. Յ. Դաշ-
նակցութիւնը ստիպուած էին հետեւելու նոր քաղաքականու-
թեան մը:

† Բոլորին համար ալ պարզ էր որ մեր զօրքին և ժողո-
վուրդին մէջ զինադրական օգի չէր մնացեր և այն համո-
զումը կը տիրէր թէ իւրաքանչիւր նոր ընդդիմութիւն կարող
է նոր արեւնհեղութիւններու դուռ բանալ: Կառավարու-
թեան և Դաշնակցութեան համար դառն իրողութիւն էր նաև
այն որ զուրսէն, նախկին բարեկամներէն, դրական և իրա-
կան օգնութիւն սպասելու չէ: Երեւանի ժողովուրդն ալ, ի-
մանալով Իջևանի և Տիլիճանի գրաւումները, ինչպէս նաև
Դարաքիլիսէի և Աղեքսանդրապօլի տրամադրութիւնները—
յարբի մեծամասնականներուն, — պատրաստութիւններ կը

տեսներ նոր իշխանութիւնը դիմաւորելու: Երիտասարդութիւնը, որ նման դէպքերու ժամանակ աւելի արտայայտիչ կ'ըլլայ, շատ որոշ արամադրութիւն ցոյց կուտար դէպի Պոլսէ վերջը և արդէն բանակցութիւններ կը վարէր Լըկրանի հետ, Հայաստանը սովիէթական դարձնելու նպատակով: Մնացած զօրամասերն ալ, որոնք հաւատարիմ էին կառավարութեան, տատանման վիճակի մէջ կը գտնուէին և ուժեղ ու կազմակերպուած թիկունք չտեսնելով, յուսահատած էին:

Ահա այդ պայմաններուն մէջ էր որ Հայաստանի կառավարութիւնն ու Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը որոշեցին տեղի տալ զալիք անհրաժեշտութեան և երկրին դեկը յանձնել Պալէստինայի, զոնէ համաձայնութեամբ, որպէս զի քաղաքացիական կռիւ չծագէր: Նոյեմբեր 22ին սկսած էին բանակցութիւնները կառավարութեան և Լըկրանի պատուիրակութեան միջեւ նախնական համաձայնութիւն մը կայացնելու՝ երկրին իշխանութիւնը մեծամասնականներու յանձնելէ առաջ:

Դիմաւոր պայմաններն էին.

1. Ռուսաստանի սովիէթական իշխանութիւնը կը ճանչնայ Հայաստանի անկախութիւնը:

2. Մինչեւ Պաքուի մէջ կազմուած նոր կառավարութեան — Ռեւիտի — ժամանումը Երեւան, իշխանութիւնը կ'անցնի երկու զինուորականներու ձեռքը՝ Դրօն, իրրեւ ընդհանուր հրամանատարի և Սիլիւնի՝ իրրեւ զինուորական Փօմիւնի:

3 Քաղաքական հողի վրայ ոչ մէկ հալածանք տեղի չպիտի ունենայ և չպիտի ձերբակալուին ու խիստ պատիժի ենթարկուին ո՛չ քաղաքական կուսակցութեան անդամները և ոչ ալ հրամանատարական կազմը:

4. Ամէն կերպ պէտք է խուսափիլ քաղաքացիական կռիւներէ, որովհետեւ առանց ատոր ալ հայ ժողովուրդը հեկայական զօներ տուած է և հանգիստի ու խաղաղութեան պէտքը կը զգայ:

Համաձայնութիւնը ստորագրելու պայմանաժամ տրուած

էր մինչև դեկտեմբեր 2, գիշերուան ժամը 12ը, երբ Վրացեանի զաւիճը տեղի պիտի տար և իշխանութիւնը Դրօն և Սիլիւնի պիտի յանձնուէր:

Սակայն Լըկրան պատրուակելով թէ շատեր կ'ուզեն փախիլ, պայմանաժամը կը կրճատէ և փոխանակ Դեկտ. 2, գիշերուան ժամը 12ին, կը վերածէ Դեկտ. 2 կէսօրէ կաթ ժամը 4ի:

Աւելի քան երկու տարուան Հանրապետութեան կառավարութիւնը, որ կը գտնուէր Դաշնակցականներու ձեռքը և որը յենուած էր Դաշնակից պետութիւններու վրայ, կը պարտուի և տեղի կուտայ նոր ոյժի մը, հայ կոմունիստներուն, որոնց համար դրօն ոյժը՝ ուսական սովիէթական կառավարութիւնն էր:

Նոր կառավարութիւնը, որ արդէն պաշտօնի էր անցած դեկտ. 8ին, իր առաջնակարգ նպատակները կը համարէ հետեւեալ երեք անհրաժեշտ գործերը՝ Ալէքսանդրապոլի դաշնագրի վերաքննութիւնը, նաւթի, հացի և կտորեղէնի ներմուծում Հայաստան և առեւտրական յարաբերութիւններ քաշի Պարսկաստանի և Ատրպէճանի կառավարութիւններուն հետ:

Անոր նպատակներէն մէկն էր նաև հայկական բանակի վերակազմութիւնը, որ նշան է թէ դեռ պատերազմը հեռացած չէ Հայաստանէն և մենք կրնանք նոր անակնկալներու ակամատես ըլլալ:

Նոր կառավարութեան առաջին յաջողութիւնն այն եղաւ, որ սովիէթական Ատրպէճանն «ինքնակամ» կերպով Զանգեզուրի և Նախիջևանի շրջանները (նոթրեց) նորակազմ Հայաստանի, իսկ լեռնային Ղարապաղի մասին համաձայնեցաւ հանրաքուէի սկզբունքին:

Կ Ե Ր Ջ

[Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page.]

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0439247

18150